POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

PRACE GEOGRAFICZNE NR 167

JERZY GRZESZCZAK

TENDENCJE KONTRURBANIZACYJNE W KRAJACH EUROPY ZACHODNIEJ

WYDAWNICTWO
Continuo

144. Rościszewski M. (red.), *Różnicowanie się i nowe podziały światowej przestrzeni społeczno-gospodarczej*, 1983, s. 96, 13 il.
145. Baumgart-Kotarba M., *Kształtowanie koryt i teras rzecznych w warunkach zróżnicowanych ruchów tektonicznych (na przykładzie wschodniego Podhala)*, 1983, s. 145, 39 il., 13 fot.
146. Drozdowski E., *Stratygrafia i geneza osadów zlodowacenia wistulian w północnej części dolnego Powiśla*, 1986, s. 90, 22 il., 25 fot.
147. Kostrowicki A. S. (red.), *Studium geoekologiczne rejonu jezior wigierskich*, 1988, s. 134, 23 il.
148. Eberhardt P., *Regiony wyludniające się w Polsce*, 1989, s. 141, 10 map.
149. Szulc H., *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, 1988, s. 138, 36 il., 3 mapy.
150. Leszczycki S., *Badania geograficzne nad osadnictwem w południowej Anatolii*, 1987, s. 113, 7 il., 45 fot.
Kawecka-Endrukajtis B., Tuszyńska-Rękawek H., *Spis zawartości Prac Geograficznych 1-150 (1954-1987)*, s. 43.
151. Rykiel Z. (red.), *Struktury i procesy społeczno-demograficzne w regionie katowickim*, 1988, s. 148, 31 il.
152. Korcelli P., Gawryszewski A. (red.), *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*, 1989, s. 176, 35 il.
153. Bogacki M. (red.), *Współczesne przemiany rzeźby Polski południowo-wschodniej*, 1990, s. 145, 10 il.
154. Dziewoński K., *Koncepcje i metody badawcze z dziedziny osadnictwa*, 1990, s. 288.
155. Kotarba A. (red.), *System denudacyjny Polski*, 1991, s. 223, 83 il.
156. Kostrowicki A. S., *System „człowiek – środowisko" w świetle teorii ocen*, 1992, s. 115, 7 il.
157. Babiński Z., *Współczesne procesy korytowe dolnej Wisły*, 1992, s. 171, 62 il., 20 fot.
158. Matuszkiewicz J. M., *Krajobrazy roślinne i regiony geobotaniczne Polski*, 1992, s. 107, 24 il., 2 mapy.
159. Błażejczyk K., *Wymiana ciepła pomiędzy człowiekiem a otoczeniem w różnych warunkach środowiska geograficznego*, 1993, s. 123, 46 il.
160. Krawczyk B., *Typologia i ocena bioklimatu Polski na podstawie bilansu cieplnego ciała człowieka*, 1993, s. 96, 14 il.
161. Banach M., *Morfodynamika strefy brzegowej zbiornika Włocławek*, 1994, s. 176, 54 il., 35 fot.
162. Zgliński M., *Kształtowanie się strefy żywicielskiej aglomeracji warszawskiej*, 1994, s. 164, 50 il.
163. Szulc H., *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, 1995, s. 112, 40 il., 1 mapa.
164. Glazik R., *Obieg wody w klimacie kontynentalnym na przykładzie północnej Mongolii*, 1995, s. 190, 56 il.
165. Dąbrowska-Zielińska K., *Szacowanie ewapotranspiracji, wilgotności gleb i masy zielonej łąk na podstawie zdjęć satelitarnych NOAA*, 1995, s. 82, 26 il.
166. Plit J., *Antropogeniczne i naturalne przeobrażenia krajobrazów roślinnych Mazowsza (od schyłku XVIII w. do 1990 r.)*, 1996, s. 135, 45 il.

http://rcin.org.pl

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

*

PRACE GEOGRAFICZNE NR 167

INSTYTUT GEOGRAFII
Polskiej Akademii Nauk
Zakład
00-330 Warszawa
ul. Nowy Świat Nr 72

http://rcin.org.pl

GEOGRAPHICAL STUDIES

No. 167

JERZY GRZESZCZAK

COUNTERURBANIZATION TENDENCIES IN WESTERN EUROPEAN COUNTRIES

http://rcin.org.pl

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

PRACE GEOGRAFICZNE NR 167

JERZY GRZESZCZAK

TENDENCJE KONTRURBANIZACYJNE W KRAJACH EUROPY ZACHODNIEJ

WYDAWNICTWO
Continuo

WROCŁAW 1996

http://rcin.org.pl

KOMITET REDAKCYJNY

REDAKTOR NACZELNY: ROMAN SZCZĘSNY
CZŁONKOWIE: KRZYSZTOF BŁAŻEJCZYK, ANDRZEJ S. KOSTROWICKI,
LESZEK STARKEL, ANDRZEJ STASIAK, GRZEGORZ WĘCŁAWOWICZ
SEKRETARZ: IRENA STAŃCZAK

Opiniował do druku:
Prof. dr hab. PIOTR KORCELLI

Redaktor Wydawnictwa: Jan Kuźma
Redaktor techniczny: Maciej Szłapka

© Copyright by Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN,
ul. Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa 1996

ISBN 83-86682-12-4
PL ISSN 0373-6547

Skład i łamanie wykonano w Pracowni Składu Komputerowego TYPO-GRAF we Wrocławiu
Wydrukowano we Wrocławskiej Drukarni Naukowej

http://rcin.org.pl

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie 7
Kontrurbanizacja: próby definicji i pierwsza krytyka 9
Kontrurbanizacja jako zjawisko międzynarodowe 16
Lata siedemdziesiąte 16
Lata osiemdziesiąte 20
Trwałość procesu kontrurbanizacji i nowe propozycje badań nad kontrurbanizacją . . 25
Kontrurbanizacja: proces przejściowy czy trwały 25
Hipoteza kontrurbanizacji jako całkowitego zerwania z przeszłością 27
Kontrurbanizacja a odnowa obszarów wiejskich 28
Nowa propozycja metodologiczna badań nad kontrurbanizacją M. Santa i P. Simonsa 29
Selektywność procesu kontrurbanizacji: zachowania „centralne" *versus* zachowania „peryferyjne" w przemieszczeniach podmiotów społecznych 33
Kontrurbanizacja a migracje ludności miejscowej i napływowej 33
Kontrurbanizacja a migracje według grup wieku 34
Kontrurbanizacja a mobilność grup społeczno-zawodowych 35
Paradoksy kontrurbanizacji związane z selektywnością procesu 37
Uwagi dotyczące przestrzennych jednostek odniesienia, przedziałów czasowych i metod stosowanych w badaniach nad kontrurbanizacją 40
Jednostki przestrzenne 40
Przedziały czasowe 42
Metody i techniki badań 44
Ujęcia modelowe 46
Interpretacje przyczyn kontrurbanizacji 54
Złożoność zjawiska kontrurbanizacji 54
Wyjaśnienia dotyczące kontrurbanizacji w latach siedemdziesiątych 55
Wyjaśnienia dotyczące kontrurbanizacji w latach osiemdziesiątych 60
Badacze polscy wobec koncepcji kontrurbanizacji 65
Uwagi końcowe 69
Literatura 71
Skorowidz terminów 78
Counterurbanization tendencies in Western European countries (summary) 80

http://rcin.org.pl

http://rcin.org.pl

WPROWADZENIE

Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych w wielu zachodnich krajach wysoko rozwiniętych nastąpiło silne osłabienie, zahamowanie, bądź nawet odwrócenie panujących od dziesięcioleci tendencji rozwojowych, sprzyjających wzrostowi ludnościowemu obszarów centralnych (miejskich) kosztem obszarów peryferyjnych (wiejskich). Z oczywistych względów poznawczych i praktycznych zjawisko to wzbudziło duże zainteresowanie. Eksplozja badań naukowych na ten temat była niemal żywiołowa. W stosunkowo krótkim czasie nowo odkryte zjawisko stało się ważnym przedmiotem dociekań wielu dyscyplin: geografii, demografii, ekonomii, socjologii, i często było traktowane jako główny rys zmian w rozmieszczeniu ludności we wspomnianym okresie. Już pod koniec lat siedemdziesiątych urosło do rangi jednego z centralnych tematów badań regionalnych.

Na te zmiany tendencji rozwojowych jako jeden z pierwszych zwrócił uwagę amerykański ekonomista rolny C. L. Beale (1975, 1977), pisząc o rewersji ludnościowej (*population reversal*), to jest o odwróceniu kierunku zmian ludnościowych na obszarach niemetropolitalnych USA. Podobne zmiany odnotowano w krajach Europy Zachodniej: w tym względzie znane i najczęściej cytowane są prace G. Alexanderssona i T. Falka dotyczące przestrzennej redystrybucji ludności w Szwecji (Alexandersson, Falk 1974; Falk 1976, 1978a, b).

W tym samym czasie geograf B. J. L. Berry na oznaczenie opisywanych zmian ukuł termin kontrurbanizacja (*counterurbanization*). Stwierdził przy tym co następuje: „Rozwój miejski Ameryki osiągnął punkt zwrotny (*turning point*). Urbanizacja jako dominująca siła kształtująca układy osadnicze kraju została zastąpiona przez kontrurbanizację" (Berry 1976, s. 17).

W literaturze światowej termin kontrurbanizacja szybko się przyjął i szeroko rozprzestrzenił, ale trzeba zauważyć, że poza angloamerykańskim kręgiem językowym jest mniej używany. W literaturze francuskiej *contre-urbanisation* występuje stosunkowo rzadko. Niemcy piszą o *Counterurbanization* lub *Counterurbanisation* (w cudzysłowie lub bez), wskazując że oryginalny termin jest trudny do przetłumaczenia i nie ma jeszcze (*sic*!) adekwatnego niemieckiego odpowiednika (Koch 1980; Butzin 1985; Vogelsang, Kontuly 1986), choć przecież terminy *Kontrurbanisation* lub *Kontrurbanisierung* wydawałyby się tutaj całkowicie na miejscu. Wyjątkowo można spotkać określenie *Gegen-Urbanisierung* (Conzen 1983).

http://rcin.org.pl

http://rcin.org.pl

KONTRURBANIZACJA: PRÓBY DEFINICJI I PIERWSZA KRYTYKA

Termin kontrurbanizacja nie jest terminem dokładnie i jednoznacznie zdefiniowanym. Definicje kontrurbanizacji różnią się od siebie, zmieniają i nie zawsze są formułowane wystarczająco ściśle. Termin kontrurbanizacja bywa zatem różnie rozumiany, a nawet mieszany z wieloma innymi terminami: suburbanizacją, eksurbanizacją, dezurbanizacją, deglomeracją i in. Termin kontrurbanizacja bywa też po prostu nadużywany. Wszystko to, naturalnie, wywiera niekorzystny wpływ na koncepcje i wyniki odnośnych badań.

W związku ze skłonnością do rozciągliwego traktowania kontrurbanizacji, S. Robert i W. G. Randolph już w 1983 r. zwrócili uwagę na pojawienie się licznych prac uprawiających – merytorycznie i metodycznie słabo uzasadnioną – „pogoń za kontrurbanizacją" (*hunt the counterurbanization approach*). „Każde spowolnienie tempa urbanizacji traktowano jako oznakę kontrurbanizacji, bez względu na to, jak niewielka była zmiana i jak mało dopracowane dane lub podziały przestrzenne zastosowane w pracy" (Robert, Randolph 1983, s. 77).

Pierwsza definicja kontrurbanizacji B. J. L. Berry'ego (1976) nawiązywała do definicji urbanizacji przedstawionej przez H. Tisdale'a (1942), którą Berry niejako „odwrócił". „Urbanizacja to proces koncentracji ludności – napisał Hope Tisdale w 1942 r. Implikuje on ruch od stanu mniejszej koncentracji do stanu większej koncentracji. [...] Istotą procesu kontrurbanizacji jest zatem spadek wielkości, spadek gęstości i spadek heterogeniczności. Idąc za Tisdalem: kontrurbanizacja to proces dekoncentracji ludności; implikuje on ruch od stanu większej koncentracji do stanu mniejszej koncentracji" (Berry 1976, s. 17, 1978, s. 42). Spadki, o których mowa, to malejące liczby ludności w dużych zagęszczonych skupiskach, malejąca gęstość zaludnienia i malejąca heterogeniczność rozmieszczenia ludności. „Względny przyrost zaludnienia rozkłada się równomierniej na całym obszarze kraju i dotyczy większej liczby uboższych w ludność i mniej gęsto zamieszkanych regionów" (Vogelsang, Kontuly 1986, s. 461).

Pierwszą próbę sformułowania bardziej ścisłej, zoperacjonalizowanej definicji kontrurbanizacji, przedstawił A. J. Fielding (1982, 1983). Według niego, kontrurbanizację można zmierzyć statystycznie, badając korelację między wskaźnikami wzrostu a statusem poszczególnych jednostek krajowego systemu osadniczego. Według niego: „Kontrurbanizacja wiąże się z procesem przestrzennej deglomeracji ludności. Można o niej mówić, że występuje wtedy, kiedy zachodzi korelacja ujemna między rozmiarami jednostek osadniczych (mierzonymi kryteriami liczby ludności) i wskaźnikami zachodzących w nich zmian ludnościowych (których głównym składnikiem jest zysk migracyjny lub strata migracyjna netto)" (Fielding 1983, s. 1).

http://rcin.org.pl

Przedstawiając sumarycznie treści definicji Berry'ego i Fieldinga stwierdzono, że „[...] kontrurbanizacja jest logicznym przeciwieństwem urbanizacji. Jeżeli ta druga opisuje korelację dodatnią między tempem wzrostu ludności a wielkością osiedli, to kontrurbanizacja odnosi się do procesu, w którym zmiany ludnościowe spowodowane migracjami są ujemnie skorelowane z wielkością osiedli" (Dean i in. 1984, s. 9). „Jak [...] urbanizacja oznacza wzrost koncentracji ludności w większych i gęściej zamieszkanych osiedlach, tak kontrurbanizacja odpowiada przesunięciu w odwrotnym kierunku, z redystrybucją ludności z głównych miast i skupisk metropolitalnych do mniejszych obszarów metropolitalnych i dalej na obszary niemetropolitalne. Oznacza to zwrot od koncentracji do dyspersji, od przesunięć w ogólnym rozmieszczeniu ludności w górę hierarchii miejskiej do przesunięć w dół skali wielkości osiedli i od mniej do bardziej równomiernego rozlokowania ludzi w przestrzeni geograficznej" (Champion 1989a, s. 52).

Berry (1976) nie oddzielił wprost rozwoju procesu suburbanizacji, kiedy to następuje rozprzestrzenianie się wzrostu dziennego systemu miejskiego w obszarze metropolitalnym kosztem miasta centralnego, od rozwoju nowszego procesu kontrurbanizacji, kiedy to rosną obszary położone poza dziennym systemem metropolitalnym. Ku nieoddzielaniu suburbanizacji od kontrurbanizacji zdawał się też skłaniać, przynajmniej początkowo, Fielding (1982, 1983).

Wydaje się, jak stwierdził A. G. Champion (1989c), że Berry potraktował w sensie przestrzennym kontrurbanizację niezwykle szeroko, ogarniając tym terminem redystrybucję ludności we wszystkich skalach geograficznych, od ruchów podmiejskich po przesunięcia międzyregionalne. Można też napotkać ujęcia, które wyraźnie chciałyby widzieć suburbanizację jako integralną część kontrurbanizacji. W tych przypadkach kontrurbanizacja stanowiłaby swego rodzaju sumę zmian wynikających zarówno z dekoncentracji wewnątrzregionalnej, jak i dekoncentracji międzyregionalnej. Według Roberta i Randolpha (1983) ruch skierowany na zewnątrz od miasta centralnego, lecz nie wykraczający poza granice dziennego systemu miejskiego lub funkcjonalnego systemu miejskiego, należałoby definiować jako „decentralizację", natomiast ruch skierowany w dół hierarchii miejskiej, lecz pomiędzy regionami miejskimi, lub do obszarów wiejskich – określać jako „dekoncentrację". Oba te ruchy stanowią wstępne warunki (*prerequisites*) kontrurbanizacji (por. Robert, Randolph 1983, s. 77–78).

Zdaniem R. Vogelsanga i T. Kontuly'ego (1986) nie można być przekonanym, że Berry mówiąc o kontrurbanizacji miał na myśli również suburbanizację. Postulują oni, aby odróżniać suburbanizację od kontrurbanizacji. Odróżnienie to precyzują następująco: „Podczas gdy suburbanizacja określa głównie dekoncentrację wewnątrzregionalną (intraregionalną), to kontrurbanizację można najlepiej zdefiniować jako dekoncentrację międzyregionalną (interregionalną). W przypadku pierwszym w centrum uwagi znajduje się wzrost znaczenia przestrzeni podmiejskiej, w drugim chodzi o przesunięcia między dużymi regionami" (Vogelsang, Kontuly 1986, s. 461). Odróżnienie to koresponduje, do pewnego stopnia, z występującymi w polskiej literaturze pojęciami dekoncentracji wewnętrznej i dekoncentracji zewnętrznej (por. Regulski, red. 1985, *passim*).

Nieco inaczej wyraził to R. Koch (1980), mianem kontrurbanizacji określając

http://rcin.org.pl

wzrost obszarów położonych poza strefami codziennych dojazdów do obszarów metropolitalnych.

W praktyce badawczej przeważyła tendencja do węższego ujęcia przestrzennego, a więc do utożsamiania kontrurbanizacji z dekoncentracją wykraczającą poza tradycyjną suburbanizację i lokalną decentralizację metropolitalną. Według Championa (1985) kontrurbanizacja oznacza redystrybucję ludności z większych osiedli i gęściej zaludnionych obszarów do mniejszych ośrodków i rzadziej zasiedlonych obszarów. Kontrurbanizacja wymaga jednak, jak konkluduje autor, aby „[...] wzrost tych mniejszych ośrodków nie mających z głównymi miastami znaczących powiązań w zakresie dojazdów do pracy lub innych częstych kontaktów był szybszy, niż wzrost ośrodków mających takie powiązania, a zatem wyraźnie wyklucza wykształcone w długim okresie procesy suburbanizacji i ekspansji metropolitalnej" (Champion 1989c, s. 32). Champion zaproponował też, aby w tym kontekście nie posługiwać się terminem dekoncentracja, lecz – bardziej ogólnym – rozproszenie (kontrurbanizacja jako szczególna forma rozproszenia ludności; por. Champion 1989e).

Definicje Berry'ego i Fieldinga są do dziś podstawowymi obiegowymi definicjami kontrurbanizacji. Nawiązuje do nich – przynajmniej w wyjściowych momentach podejmowanych badań – większość autorów. Dzieje się tak pomimo zastrzeżeń co do ostrości i kompletności tych definicji.

Dyskusja na temat definicji kontrurbanizacji oraz koncepcji odnośnych badań bardzo wcześnie zajęła dużo miejsca w literaturze przedmiotu. Jedna z bardziej koherentnych krytyk idei kontrurbanizacji zawarta została w artykule K. D. Deana i in. (1984). Zalecała dużą powściągliwość w posługiwaniu się zarówno pojęciem kontrurbanizacji, jak i rozwiniętą wokół niego koncepcją badawczą. Mają one bowiem liczne ograniczenia, zestawione przez autorów tego artykułu w cztery wzajemnie ze sobą powiązane grupy, a mianowicie: dwuznaczność, aprioryczność, reifikacja, ograniczoność (*parochialism*).

Dwuznaczność – zdaniem tych autorów – obciąża przede wszystkim definicje kontrurbanizacji, różniące się między sobą i nie zawsze wyrażane w sposób dostatecznie precyzyjny. Jedne stawiają znak równości między kontrurbanizacją a dekoncentracją, według innych kontrurbanizacja jest sumą dekoncentracji i decentralizacji. Jednak te ostatnie bardzo trudno oddzielić od siebie, kontrurbanizacja natomiast – rozumiana jako ich suma – byłaby poniekąd zbędnym terminem (*a somewheat redundant term*).

Wymienieni autorzy dostrzegają aprioryczność w samym używaniu terminu kontrurbanizacja, który zamiast być terminem neutralnym, opisowym, z góry sugeruje pewne wyjaśnienia zjawiska poddawanego identyfikacji. Za przejaw aprioryczności uważają też posługiwanie się w badaniach nad kontrurbanizacją wyłącznie metodologią pozytywistyczną, zgodnie z tradycją reguły wielkości–kolejności i teorii miejsc centralnych. Z powyższym wiąże się też skłonność do reifikacji, to jest wyrażania i opisywania kontrurbanizacji w sposób urzeczowiony, jako realnej siły lub jako międzynarodowej prawidłowości będącej przyczyną redystrybucji ludności w wielu krajach. Przykładem ograniczoności, wreszcie, jest przedstawianie kontrurbanizacji jako zjawiska wysoce zgeneralizowanego, mającego stosunkowo mało wspólnego z procesami lokalnymi i doświadczeniem społecznym – indywidualnym i zbiorowym.

http://rcin.org.pl

Ostatni z wyżej wyliczonych aspektów krytycznych precyzowany bywa też, ogólniej, jako nadmierne, a często wyłączne rozważanie zjawiska kontrurbanizacji z miejskiej perspektywy. Rozpatrując różne czynniki zmian kontrurbanizacyjnych, w dużo większym stopniu uwzględnia się strukturalne, wielkoskalowe „czynniki wypychania" (*push factors*, *push effects*) z obszarów miejskich, nazywane też niekiedy „czynnikami stresu", niż małoskalowe „czynniki przyciągania" (*pull factors*, *pull effects*) do obszarów wiejskich. Takie postępowanie traci z pola widzenia interakcję jednych i drugich czynników, istotną dla przebiegu rozważanych tutaj zmian, w tym zwłaszcza zróżnicowania lokalnego dynamizmu rozwojowego i lokalnej receptywności szerszych tendencji rozwojowych (por. Cloke 1985; Congdon, Shepherd 1986).

Nie wchodząc bliżej w tę kwestię, dodajmy, że „wiejska" perspektywa badawcza, bądź też – szerzej – uwzględnianie wymiaru lokalnego zaczęły wkraczać do studiów kontrurbanizacyjnych dopiero w ostatnich kilku latach (por. Spencer 1993, 1994, 1995). Znaczenie tego wymiaru dobrze uprzytomnił S. Illeris w swojej *Indukcyjnej teorii rozwoju regionalnego* (1993a).

Rozwój krytycznej dyskusji postępował w miarę – dość szybkiego – rozszerzania się w praktyce badawczej pola studiów nad kontrurbanizacją, tym bardziej, że włączanie nowych treści merytorycznych niekoniecznie się wiązało z formułowaniem nowych, adekwatnych definicji analizowanego zjawiska.

Pierwotne ujęcie kontrurbanizacji, odpowiadające wyżej przytoczonym definicjom, takim, jak definicje Berry'ego i Fieldinga, ograniczało się w istocie do znaczenia demograficznego bądź demograficzno-geograficznego. Takie też znaczenie przypisywano idei przeciwstawnej do kontrurbanizacji, czyli urbanizacji. W tym ujęciu kontrurbanizacja oznaczała, najogólniej biorąc, pewną wielkoprzestrzenną zmianę rozmieszczenia ludności, a mianowicie jej międzyregionalną dekoncentrację.

W odróżnieniu od węższego ujmowania w znaczeniu przestrzennym (tj. z wyłączeniem suburbanizacji), stosunkowo prędko zaczęło się kształtować szersze ujmowanie kontrurbanizacji w znaczeniu merytorycznym, uwzględniające obok czynnika ludnościowego również inne czynniki. Nastąpiło też inne rozłożenie akcentów, jeśli chodzi o analizę samego czynnika ludnościowego. Ważną kwestią pozostały, naturalnie, zmiany całkowitej liczby ludności, jednak większy nacisk położono na zmiany migracyjne (por. definicję kontrurbanizacji Fieldinga).

Oprócz zmian ludnościowych zajęto się także różnorodnymi zmianami społecznymi i gospodarczymi, jak na przykład przesunięciami miejsc pracy. Pojawiły się pewne nowe pojęcia cząstkowe na oznaczenie tych innych czynników jako składników kontrurbanizacji. D. Keeble (1989) odróżnił kontrurbanizację ludnościową (*population counterurbanization*) i kontrurbanizację przemysłową (*industrial counterurbanization*), adaptując w ten sposób termin kontrurbanizacja do określania przesunięć przemysłu z wielkich i dużych miast do miast mniejszych i na obszary wiejskie (*urban-rural manufacturing shift* bądź *nonmetropolitan industrialization*: por. Lonsdale, Seyler, eds. 1979; Keeble i in. 1983; Norcliffe, Bartschat 1994; Keeble, Tyler 1995).

W jednym i drugim przypadku, kontrurbanizacji ludnościowej i kontrurbanizacji przemysłowej, możemy mieć do czynienia bądź z kontrurbanizacją bezwzględną (wyrażoną na przykład w ujemnych stopach wzrostu zaludnienia, zatrudnienia itp. w wiel-

http://rcin.org.pl

kich aglomeracjach), bądź też z kontrurbanizacją względną (wyrażoną w stopach wzrostu niższych od średnich ogólnokrajowych).

Treściowo szersze ujęcie kontrurbanizacji znalazło w szczególności odbicie w definicji B. Butzina (1986), bardziej wyczerpującej niż „klasyczne" definicje Berry'ego i Fieldinga. Według Butzina kontrurbanizacja oznacza ponadregionalną decentralizację ludności i miejsc pracy, u podstaw której znajdują się zmiany preferencji lokalizacyjnych i mieszkaniowych. „Przez pojęcie »kontrurbanizacja« należy rozumieć przestrzenne procesy redystrybucji (a) zarówno lokalizacji gospodarczych, jak i ludności, które (b) wykraczają poza aktualne lub potencjalne dzienne pole kontaktów miasta. (c) Pojęcie kontrurbanizacji zostaje ograniczone do redystrybucji ponadregionalnych skierowanych w dół hierarchii osadniczej i w stronę peryferii. W miarę wzrostu odległości miejscowości docelowych od centrum, typowe dla międzymiejskich »peryferii« osiowe modele wzrostu dzielą się na modele punktowe, wyjątkowo także na modele osadnictwa rozproszonego. (d) Nie bierze się pod uwagę procesów suburbanizacji i eksurbanizacji, ponieważ są one wynikiem wewnątrzregionalnych bądź ponadregionalnych procesów rozprzestrzeniania (*spillover*) i nie spełniają kryterium redystrybucji międzyregionalnej. (e) Nie bierze się również pod uwagę przemieszczeń intermetropolitalnych, ponieważ nie spełniają warunku redystrybucji skierowanej w dół hierarchii osadniczej [...]. (f) Odśrodkowe przesunięcia wyższych stóp wzrostu do mniejszych jednostek osadniczych pociągają za sobą niskie i malejące lub ujemne stopy wzrostu w wielkich miastach (»kontrurbanizacja« względna lub bezwzględna)" (Butzin 1986, s. 12–13).

Uwzględnione w powyższej definicji procesy cząstkowe kontrurbanizacji zachodzące w różnych wymiarach cechowych i porównane z procesami urbanizacji przedstawiono na rycinie 1.

W niniejszym rozdziale, pisząc o krytyce koncepcji kontrurbanizacji, ograniczyliśmy się celowo do wątków krytycznych nie negujących tej koncepcji w całości. W tym miejscu warto jednak zaznaczyć, że w przypadkach całkowitego kwestionowania idei kontrurbanizacji, u jego źródeł leży zasadniczo różne definiowanie urbanizacji. W podstawowych definicjach, formułowanych przez głównych propagatorów koncepcji, kontrurbanizacja jest przeciwstawna urbanizacji (pojmowanej głównie jako proces ilościowych zmian w rozmieszczeniu ludności), natomiast według oponentów – kontrurbanizacja może być co najwyżej częścią urbanizacji (rozumianej przede wszystkim jako proces strukturalnych zmian społecznych). Jak stwierdził J. Buursink (1986, s. 207): „[...] tak zwane procesy dezurbanizacji lub kontrurbanizacji są faktycznie symptomatami nieprzerwanie trwającego procesu urbanizacji obejmującego cały kraj". Według niego też: „W społeczeństwach gdzie to co »miejskie« jest wszędzie, takie określenia jak »dezurbanizacja« i »kontrurbanizacja« są bez znaczenia, jeśli się ich rzeczywiście nie powiąże z urbanizacją jako procesem zmiany społecznej" (tamże, s. 208).

Pominęliśmy też, przynajmniej na razie, kwestię innych koncepcji z zakresu, który jest bliski koncepcji kontrurbanizacji. W tym miejscu chcielibyśmy wszakże wskazać na jedną z nich, wykazującą – przynajmniej pod względem ogólnych założeń – podobieństwo do idei kontrurbanizacji. Jest to koncepcja rewersji polaryzacji (*polarization*

http://rcin.org.pl

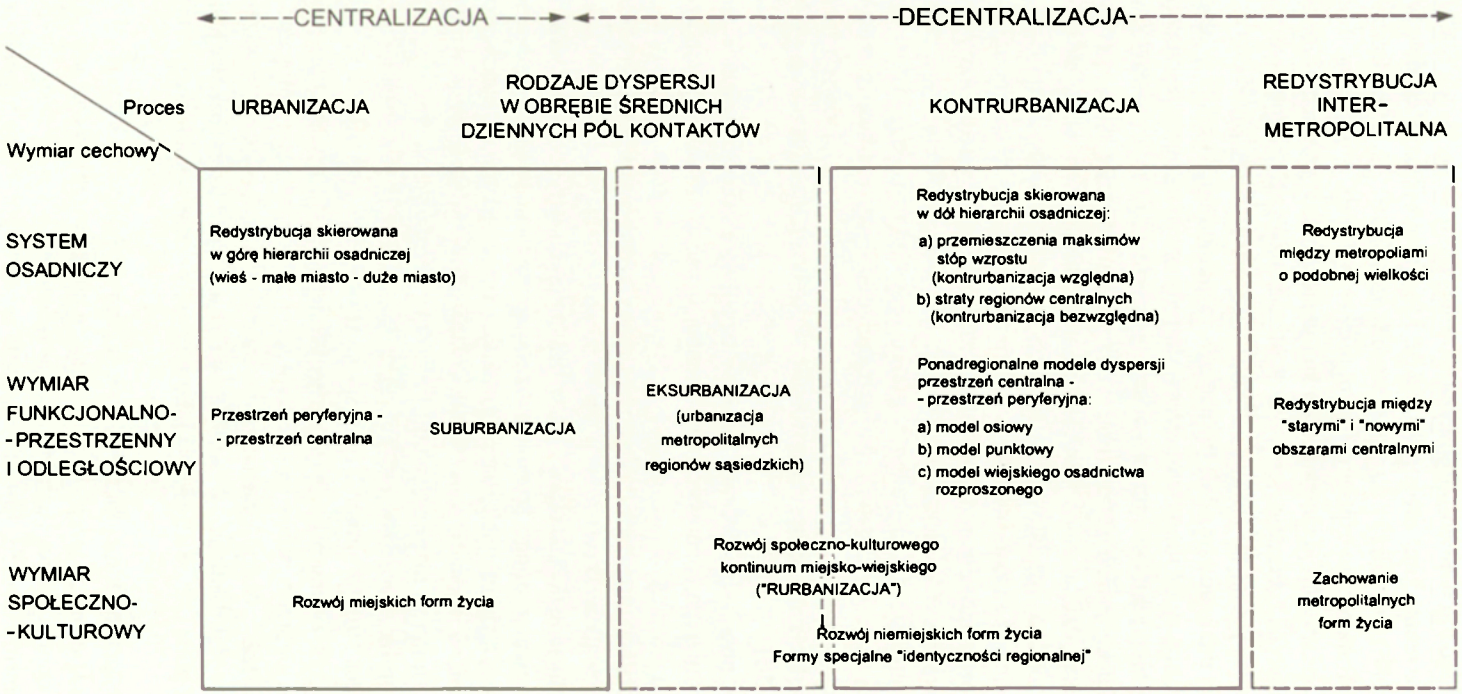

Ryc. 1. Procesy redystrybucji ludności i miejsc pracy w warunkach centralizacji/decentralizacji – urbanizacji/kontrurbanizacji
Źródło: B. Butzin (1986)

Population and workplace redistribution processes under centralization/decentralization – urbanization/counterurbanization
Source: B. Butzin (1986)

http://rcin.org.pl

reversal = PR) sformułowana przez H. W. Richardsona (1980). P. Korcelli (1980) opisuje ją dłuższym określeniem jako koncepcję odwrócenia procesów polaryzacji przestrzennej, co implikuje pewną zamierzoną czynność i w tym sensie dobrze oddaje rzeczywiste praktyczne ukierunkowanie tej koncepcji, nastawionej na realizację zadań polityki rozwoju regionalnego.

Termin rewersja polaryzacji wprowadził Richardson niemal równocześnie z wprowadzeniem terminu kontrurbanizacja przez Berry'ego. W obu przypadkach wychodzi się od pewnego punktu zwrotnego (*turning point*) w rozwoju. Według Richardsona „PR (*polarization reversal*) można zdefiniować jako punkt zwrotny, kiedy to tendencje do przestrzennej polaryzacji gospodarki narodowej ustępują miejsca procesowi przestrzennej dyspersji z regionu rdzeniowego do innych regionów układu" (Richardson 1980, s. 67). Definicja ta jest w istocie podobna do tej podstawowej definicji kontrurbanizacji, która mówi, że „[...] kontrurbanizacja to proces dekoncentracji ludności; implikuje on ruch od stanu większej koncentracji do stanu mniejszej koncentracji" (por. s. 9 niniejszej publikacji).

W odróżnieniu od koncepcji kontrurbanizacji, koncepcja rewersji polaryzacji odnosi się przede wszystkim do krajów rozwijających się. Eksponuje też głównie znaczenie czynników ekonomicznych: rewersja polaryzacji przedstawiana jest jako rezultat wzrostu gospodarczego, kluczowym natomiast czynnikiem inicjującym tę zmianę jest międzyregionalna decentralizacja działalności gospodarczych pociągająca za sobą przesunięcia ludnościowe. Najważniejszą rzeczą – podkreśla autor tej koncepcji – jest to, że rewersja polaryzacji oznacza (przynajmniej początkowo) dekoncentrację ludności tylko w samym regionie rdzeniowym lub w skali ogólnokrajowej. W pozostałych regionach związana jest prawie zawsze ze wzrostem koncentracji przestrzennej i polaryzacją wewnątrzregionalną zorientowaną na ośrodki regionalne: proces ten jest niekiedy określany mianem skoncentrowanego rozproszenia (*concentrated dispersion*).

http://rcin.org.pl

KONTRURBANIZACJA JAKO ZJAWISKO MIĘDZYNARODOWE

LATA SIEDEMDZIESIĄTE

Kontrurbanizacja rozważana jest jako zjawisko międzynarodowe. Niekwestionowana wydaje się przy tym tak zwana rozwojowa koncepcja kontrurbanizacji, według której zjawisko to dotyczy zasadniczo tylko krajów wysoko rozwiniętych (por. *developmental theory of the phenomenon of deconcentration*; Vining, Kontuly 1978). Istotnie, do rzadkich należą przypadki ewidentnej kontrurbanizacji poza kręgiem krajów bogatych i silnie zurbanizowanych. Kontrurbanizacja dotknęła wszakże wymienione kraje w różnym stopniu i w różnym czasie; natężenie i przebieg procesów kontrurbanizacyjnych wykazują duże różnice w poszczególnych krajach (por. Ceresa i in. 1983).

Jak wspomniano na początku niniejszej publikacji, zjawisko kontrurbanizacji udokumentowano najpierw w USA na podstawie zaobserwowanego odwrócenia się głównego wielkoprzestrzennego trendu migracyjnego w latach 1970–1975 w porównaniu z latami 1960–1970 (tab. 1). Po raz pierwszy w historii USA odnotowano dekoncentrację jako przeważającą tendencję zmian ludnościowych we wszystkich skalach przestrzennych. Po raz pierwszy, licząc od pierwszego spisu ludności w 1790 r., liczba ludności okręgów niemetropolitalnych, czyli obszarów wiejskich i małych miast, rosła szybciej niż liczba ludności obszarów metropolitalnych.

T a b e l a 1. Zmiany ludnościowe w USA w latach 1960–1990 według typów obszarów

Typy obszarów	Liczba ludności ogółem w 1990 r. mln	Zmiany w okresach dziesięcioletnich (w %)			Zmiany w okresach pięcioletnich (w %)	
		1960–1970	1970–1980	1980–1990	1980–1985	1985–1990
Wielkie obszary metropolitalne*	124,8	+18,5	+8,1	+12,1	+6,0	+5,8
Pozostałe obszary metropolitalne	67,9	+14,6	+15,5	+10,8	+6,1	+4,4
Obszary niemetropolitalne	56,0	+2,2	+14,3	+3,9	+3,6	+0,3
USA ogółem	248,7	+13,4	+11,4	+9,8	+5,4	+4,1

*Large metropolitan areas – obszary metropolitalne liczące w 1990 r. powyżej 1 mln mieszkańców.

Źródło: W. H. Frey (1993).

http://rcin.org.pl

Wielu autorów europejskich, zwłaszcza początkowo, odniosło się krytycznie zarówno do samej idei kontrurbanizacji oraz uzasadnień wysuwanych na jej rzecz, jak i do możliwości rozwoju analogicznego procesu na gruncie europejskim. Należał do nich zwłaszcza R. Koch (1980), który wprawdzie dostrzegał istotne zmiany struktury i kierunków migracji międzyregionalnych w Europie Zachodniej, nie uważał wszakże, aby można było mówić o generalnym, trwałym odwróceniu tendencji rozwoju ludnościowego, porównywalnym z sytuacją opisaną dla USA.

Pierwszą, jak się wydaje, pracą dowodzącą rozwoju tendencji kontrurbanizacyjnych w krajach europejskich było studium D. R. Vininga i T. Kontuly'ego (1978) wykonane na podstawie danych z 18 krajów, rozszerzone następnie przez D. R. Vininga i R. Pallone'a (1982) i obejmujące 22 kraje (w tym kraje Europy Środkowo-Wschodniej, tutaj nazywane krajami Europy Wschodniej, i kilka krajów pozaeuropejskich). Stwierdzono, że w 9 spośród 13 krajów europejskich rozpatrywanych pierwotnie w tym studium, przeważający wcześniej kierunek migracji, to jest migracji z regionów peryferyjnych do regionów centralnych, uległ odwróceniu, bądź też wystąpiło drastyczne ograniczenie migracji w tym kierunku. We Francji, Holandii i RFN[1] początek tego odwrócenia bądź ograniczenia nastąpił już w latach sześćdziesiątych; w Belgii, Danii, Norwegii, Szwecji i Włoszech stało się ono widoczne w latach siedemdziesiątych. Żadnego znaczącego osłabienia migracji do regionów centralnych nie odnotowały natomiast Finlandia, Hiszpania, Węgry i Polska.

Według wersji omawianego studium z 1982 r. (por. także Vining i in. 1982), analizującej kierunki migracji międzyregionalnych w latach 1950–1979, wśród badanych krajów europejskich dały się wyróżnić 3 grupy:

1. Kraje Europy Północno-Zachodniej (Belgia, Dania, Francja, Holandia, Niemcy Zachodnie), najgęściej zaludnionego i najsilniej uprzemysłowionego rdzenia Europy. Począwszy od lat pięćdziesiątych, regiony centralne tych krajów odnotowały, ogólnie biorąc, stopniowy spadek imigracji netto, a w ciągu prawie całego okresu lat siedemdziesiątych wykazywały stałą, choć umiarkowaną emigrację netto skierowaną do tradycyjnych regionów peryferyjnych.

2. Kraje należące do peryferii Europy Zachodniej (Finlandia, Hiszpania, Islandia, Norwegia, Szwecja, Wielka Brytania, Włochy). W krajach tych regiony centralne odznaczały się w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych stałą lub rosnącą imigracją netto; w latach siedemdziesiątych nastąpiło znaczne i szybkie załamanie się tej tendencji, lecz jeszcze nie doprowadziło do znaczących przemieszczeń ludności do regionów peryferyjnych.

3. Kraje Europy Wschodniej (Czechosłowacja, Niemcy Wschodnie, Polska i Węgry), wykazujące ostatnio pewne oznaki spadku tendencji koncentracyjnej.

W kontekście kontrurbanizacji cytowane są często studia nad dekoncentracją systemów miejskich w Europie P. Halla i D. Haya (1980) oraz R. Drewetta (1979). Hall i Hay (na podstawie badań ponad 500 dziennych systemów miejskich w 15 krajach)

---

[1] Dla jasności i wygody używamy w niniejszej pracy nazw: RFN, Niemcy Zachodnie i Niemcy Wschodnie, mając odpowiednio na myśli RFN w granicach dzisiejszych, RFN do 1989 r. i byłą NRD.

http://rcin.org.pl

oraz Drewett (na podstawie badań około 200 funkcjonalnych obszarów miejskich w 14 krajach) eksponują między innymi problem stagnacji bądź regresu ludnościowego nie tylko obszarów centralnych, lecz również całych systemów miejskich.

W 10 najwyżej rozwiniętych krajach europejskich (Austria, Belgia, Dania, Francja, Holandia, Niemcy Zachodnie, Szwajcaria, Szwecja, Wielka Brytania, Włochy), z wyjątkiem Szwecji i Włoch, aglomeracje miejskie liczące powyżej 200 tys. mieszkańców – razem wzięte – miały już w okresie 1960–1970 średnie roczne stopy wzrostu liczby ludności niższe od stóp wzrostu dla reszty kraju. W przypadku aglomeracji szwajcarskich, holenderskich, brytyjskich i belgijskich były to wartości 3–6-krotnie mniejsze. W następnym dziesięcioleciu różnice te niepomiernie się zwiększyły. W okresie 1970–1980 stopy wzrostu liczby ludności wielkich aglomeracji były we wszystkich wymienionych krajach niższe od stóp wzrostu dla reszty kraju, osiągając przy tym w 5 krajach (Belgia, Holandia, Szwajcaria, Szwecja, Wielka Brytania) wartości ujemne, natomiast stopy wzrostu dla reszty kraju doszły w większości przypadków do wartości znacznie wyższych w porównaniu z okresem poprzednim (tab. 2).

Tabela 2. Dekoncentracja zaludnienia w wybranych krajach europejskich w latach 1960–1980 według zmian średnich rocznych stóp wzrostu liczby ludności

Kraje	1960–1970		1970–1980	
	aglomeracje miejskie*	reszta kraju	aglomeracje miejskie*	reszta kraju
	średnie roczne stopy wzrostu liczby ludności w %			
Austria	0,24	0,33	0,24	0,37
Belgia	0,08	0,45	–0,12	0,75
Dania	0,37	0,38	0,09	0,70
Francja	0,56	1,06	0,23	1,13
Holandia	0,27	0,96	–0,07	1,81
Niemcy Zachodnie	0,34	0,51		
Szwajcaria	0,46	1,33	–0,01	1,73
Szwecja	0,53	0,22	–0,01	1,24
Wielka Brytania	0,12	0,51	–0,01	1,14
Włochy	0,43	0,23	–0,42	0,49

*Aglomeracje liczące powyżej 200 tys. mieszkańców.
Źródło: wg R. Drewetta [w:] P. Ceresa i in. (1983).

Od początku lat osiemdziesiątych przybywało szczegółowych prac empirycznych stwierdzających rozwój kontrurbanizacji w poszczególnych krajach Europy Zachodniej (por. m. in. kraje Europy Północnej: Butzin 1985, 1986; Dania: Court 1989; Francja: Ogden 1985; Winchester, Ogden 1989; Niemcy Zachodnie: Kontuly i in. 1986; Vogelsang, Kontuly 1986; Kontuly, Vogelsang 1988, 1989; Norwegia: Hansen 1989; Wielka Brytania: Champion 1981a, b, 1983, 1985, 1989a, d; Cross 1987, 1988; Moseley 1984; Robert, Randolph 1983; Włochy: Dematteis 1986; Dematteis, Petsimeris 1989). Nadmienić jednak należy, że w niektórych krajach zachodnioeuropejskich zjawisko kontrurbanizacji w istocie nie zostało dostrzeżone lub zaznaczyło się jedynie w małym stopniu.

http://rcin.org.pl

A. J. Fielding (1989) podsumowując swoje wieloletnie badania nad migracjami, w tym zwłaszcza nad kontrurbanizacją, uznał, że w latach siedemdziesiątych kontrurbanizacja ogarnęła większość krajów Europy Zachodniej. Stwierdził, że na przestrzeni trzech ostatnich dziesięcioleci (1950–1980) nastąpiło ogólne przesunięcie od urbanizacji do kontrurbanizacji, to jest zgodnie z jego definicją kontrurbanizacji (por. s. 9 niniejszej publikacji), przesunięcie od korelacji dodatniej między migracjami netto i wielkością bądź gęstością zaludnienia jednostek osadniczych do korelacji ujemnej. W latach siedemdziesiątych ta ujemna korelacja zaznaczyła się najbardziej wyraźnie w Holandii, Danii, Szwajcarii i Belgii, a także w Niemczech Zachodnich, Francji i Szwecji (tab. 3).

Tabela 3. Tendencje urbanizacyjne i kontrurbanizacyjne w wybranych krajach europejskich w latach 1970–1988 według współczynników korelacji między stopą migracji netto i gęstością zaludnienia regionalnego

Kraje (liczba regionów)	Lata 70.	Lata 80.	Przesunięcie[a]	1980–1984	1984–ok. 1988	Przesunięcie[a]
Austria (16; 8)	+0,38	+0,01	–	–0,25	+0,47	+
Belgia (9)	–0,36	–0,44	–	-0,49	+0,33	+
Dania (11)	–0,79	–0,01	+	–0,04	–0,16	–
Finlandia (12)		+0,69	?	+0,51	+0,80	+
Francja (22)	–0,26	–0,36	–	–0,33	–0,31	zn[b]
Holandia (11)	–0,83	+0,12	+	-0,24	+0,46	+
Irlandia (9)	+0,43	–0,35	–			
Niemcy Zachodnie (30; 12)	–0,29		?	–0,63	–0,08	+
Norwegia (8)	+0,21	+0,69	+			
Portugalia (17)	+0,36	+0,52	+	+0,39	+0,53	+
Szwajcaria (11)	–0,49		?	–0,51	–0,06	+
Szwecja (12; 24)	–0,26	+0,35	+	+0,14	+0,53	+
Włochy (13; 20)	+0,12	–0,21	–	–0,16	–0,33	–

[a] Znak + oznacza przesunięcie w kierunku urbanizacji, znak – przesunięcie w kierunku kontrurbanizacji.

[b] zn: zmiana nieistotna.

Źródło: A. G. Champion (1992, 1994).

Według Fieldinga (1989, s. 61) wymienione przesunięcie można scharakteryzować następująco: „(1) W latach pięćdziesiątych dominującym trendem redystrybucyjnym była we wszystkich krajach urbanizacja; (2) W latach sześćdziesiątych zależność [urbarizacyjna – przyp. J. G.] między migracją netto i wielkością jednostek osadniczych zaczęła się załamywać. Załamała się najpierw w połowie lat sześćdziesiątych, w krajach Europy Północno-Zachodniej, jednak w krajach i regionach południowej i zachodniej peryferii europejskiej utrzymywała się przez całe lata sześćdziesiąte, a w przypadku Hiszpanii – aż do lat siedemdziesiątych; (3) W latach siedemdziesiątych większość krajów Europy Zachodniej odnotowała kontrurbanizacyjną zależność między migracją netto i wielkością jednostek osadniczych. Dotyczyło to zwłaszcza krajów »rdzeniowego« regionu Europy Zachodniej, ale wystąpiło również w regionach innych krajów położonych w sąsiedztwie tego rdzenia (np. w północnych Włoszech)".

http://rcin.org.pl

LATA OSIEMDZIESIĄTE

W kilka lat po tym, jak D. R. Vining i R. Pallone (1982) ogłosili, że w krajach wysoko rozwiniętych skończyły się migracje do gęsto zaludnionych regionów centralnych (rdzeniowych), pojawiły się opracowania wskazujące, że kontrurbanizacja, owa rewersja ludnościowa (*population reversal*, *population turnaround*) z początku lat siedemdziesiątych, sama z kolei uległa rewersji na początku lat osiemdziesiątych (*population turnbackaround*). Jak zauważył A. G. Champion (1989, s. 12) „[...] w niektórych przypadkach trend kontrurbanizacyjny osiągnął maksimum i zaczął spadać jeszcze przed końcem pierwszej połowy lat siedemdziesiątych, to jest wcześniej nim zjawisko (kontrurbanizacji) zostało po raz pierwszy zidentyfikowane".

Znowu dotyczyło to przede wszystkim USA. Z prac powoływanych przez Championa (1987, 1992) wynika, że już w ostatnich trzech latach dekady lat siedemdziesiątych zanotowano znaczący spadek stóp wzrostu liczby ludności obszarów pozametropolitalnych, a od 1982 r. liczba ludności obszarów metropolitalnych ponownie zaczęła rosnąć szybciej niż liczba ludności obszarów niemetropolitalnych. Wszystko to dało asumpt do mówienia o tym, że uruchomiony został proces rekoncentracji ludności (por. np. Cochrane, Vining 1988). Najnowsze długookresowe zestawienia danych o makroskalowych zmianach w rozmieszczeniu ludności w USA sugerują powrót do sytuacji panującej w latach sześćdziesiątych. W latach 1980–1990, zwłaszcza w pięcioleciu 1985–1990, obszary niemetropolitalne – najwięksi beneficjanci kontrurbanizacji – wykazały najniższe tempo wzrostu ludnościowego. Jeszcze bardziej godne uwagi jest to, że tempo wzrostu liczby ludności było wyższe w większych obszarach metropolitalnych niż w obszarach metropolitalnych mniejszych (Frey 1993; por. tab. 1).

Jeśli chodzi o kraje Europy Zachodniej, sytuacja w rozważanej dziedzinie jest bardzo zróżnicowana. Obok krajów, w których stwierdza się odwrócenie, wyraźne osłabienie bądź wstrzymanie procesu kontrurbanizacji, mamy do czynienia z krajami, w których kontrurbanizacja trwa, a nawet się wzmocniła i w bliskiej przyszłości nie powinna – zdaniem niektórych autorów – ulec zahamowaniu. To ostatnie znalazło najbardziej chyba dobitny wyraz w ustaleniach dotyczących Niemiec Zachodnich. „Przestrzenna dekoncentracja ludności Niemiec Zachodnich jest zjawiskiem długookresowym, które potrzebowało 25 lat, żeby się w pełni urzeczywistnić. W przeciwieństwie do doświadczeń większości krajów zachodnioeuropejskich oraz USA można stwierdzić, że w Republice Federalnej Niemiec zjawisko kontrurbanizacji uległo wzmocnieniu na przestrzeni lat 1960–1985. [...] Ten silny trend kontrurbanizacyjny winien się utrzymać również w przyszłości" (Kontuly, Vogelsang 1989, s. 158; 1988, s. 42).

W 1988 r. S. G. Cochrane i D. R. Vining zaktualizowali dane dotyczące rozwoju kontrurbanizacji w 17 spośród 22 krajów będących przedmiotem pracy D. R. Vininga i R. Pallone'a z 1982 r. i odnoszących się do okresu 1950–1979. Znowelizowane studium wkracza w pierwszą połowę lat osiemdziesiątych, aż do okresu 1984–1986. Wynika zeń co następuje:

1. Duże różnice dały się stwierdzić w obrębie krajów Europy Północno-Zachodniej. W Belgii, Danii i Holandii uległa odwróceniu wcześniejsza tendencja do emigracji z obszarów centralnych. Poczynając od 1981 r. stopy migracji netto zbliżyły się

http://rcin.org.pl

w tych regionach do zera lub sięgnęły nieco powyżej tej wartości, w Niemczech Zachodnich i Francji utrzymywał się odpływ migracyjny z obszarów centralnych: w pierwszym przypadku umiarkowany, w drugim dość znaczny. W obu jednak przypadkach nastąpiło w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych istotne osłabienie odpływu migracyjnego.

2. W przeciwieństwie do krajów Europy Północno-Zachodniej, zmiany w krajach zaliczonych do peryferii Europy Zachodniej cechowało duże podobieństwo. W pierwszej połowie lat osiemdziesiątych wszystkie kraje zaliczone do tej grupy (Finlandia, Hiszpania, Norwegia, Szwecja, Wielka Brytania, Włochy) wykazały, ogólnie biorąc, istotny wzrost migracyjnej atrakcyjności obszarów centralnych.

Sporządzona przez Championa (1992) analiza, wykonana – w porównaniu z wyżej powołaną pracą Vininga i Pallone'a – na innej podstawie metodologicznej i obejmująca nieco dłuższy przedział czasu, bo prawie do końca lat osiemdziesiątych, jest kolejnym potwierdzeniem nawrotu tendencji do większej koncentracji ludności, słowem – tendencji urbanizacyjnej w Europie Zachodniej. Nawrót ten ujawnił się zwłaszcza w ostatnim analizowanym przez Championa okresie, to jest w latach 1984–1988. Porównanie współczynników korelacji między migracjami netto i wielkościami jednostek osadniczych wskazuje, że między okresami 1980–1984 i 1984–1988 przesunięcie w kierunku znaczniejszej urbanizacji nastąpiło w 8 spośród 11 badanych krajów. W większym stopniu zaznaczyło się ono w takich krajach, jak Belgia, Austria, Holandia, Niemcy Zachodnie, Szwajcaria i Szwecja, w relatywnie mniejszym – w Finlandii i Portugalii.

Dane opracowane przez Championa (1992, 1994), w dużej mierze na podstawie wcześniejszych prac Fieldinga, pokazują, że – podobnie jak w przypadku tendencji kontrurbanizacyjnej lat siedemdziesiątych – wystąpiło duże zróżnicowanie poszczególnych krajów, jeśli chodzi o siłę powracającej tendencji urbanizacyjnej (tab. 3).

W tabeli 3 nie ma danych dotyczących Wielkiej Brytanii, która – jak pisze Champion (1994) – była w awangardzie przemian kontrurbanizacyjnych: oznaki odnowy ludnościowej obszarów wiejskich odnotowano w tym kraju jeszcze w latach pięćdziesiątych, odwrócenie natomiast podstawowego kierunku migracji zorientowanego na obszary metropolitalne nastąpiło w latach sześćdziesiątych. Tempo dekoncentracji ludnościowej osiągnęło jednak maksimum w latach siedemdziesiątych, po czym zaczęło spadać. Wprawdzie w okresie 1984–1991 tempo wzrostu ludnościowego obszarów niemetropolitalnych (*freestanding areas*, por. wyjaśnienia na s. 41 niniejszej publikacji) było nadal większe niż tempo wzrostu obszarów metropolitalnych, ale wyraźnie niższe w porównaniu z wcześniejszą dekadą. W latach 1971–1981 wskaźnik wzrostu liczby ludności obszarów niemetropolitalnych był o 5,4 punkta procentowego wyższy od wskaźnika ogólnokrajowego, natomiast w latach 1981–1991 o 3,5 punkta (w tym wskaźnik wzrostu obszarów wiejskich wyższy, odpowiednio, o 8,8 i 5,4 punkta). Jednocześnie można mówić o relatywnym wzroście obszarów metropolitalnych, zwłaszcza tych największych (*metropolitan dominants*): w okresie 1971–1981 wskaźnik wzrostu ludnościowego tych ostatnich był o 6,9 punkta procentowego niższy od wskaźnika ogólnokrajowego, w latach 1981–1991 – natomiast niższy tylko o 3,4 punkta.

Najnowsze, opublikowane w 1995 r. przez P. Cheshire'a wyniki badań nad redystrybucją przestrzenną ludności uwzględniające 241 funkcjonalnych regionów miej-

http://rcin.org.pl

skich (liczących powyżej 330 tys. mieszkańców każdy) 12 krajów Unii Europejskiej, wykazały co następuje:

1. We wszystkich krajach Europy Północnej (Niemcy Zachodnie, kraje Beneluksu, Dania, Wielka Brytania) dokonało się znaczące przesunięcie w kierunku „recentraiizacji": najsilniejsze było w krajach Beneluksu, najsłabsze w Niemczech Zachodnich. Chociaż w okresie 1981–1991 przeważająca większość regionów miejskich (78%) plasowała się nadal w obrębie decentralizacyjnych stadiów rozwoju, to jednak w porównaniu z okresem 1971–1981 odsetek regionów zaliczanych do stadiów centralizacyjnych wzrósł z 0 do 32% w krajach Beneluksu, z 6 do 19% w Wielkiej Brytanii i z 14 do 18% w Niemczech Zachodnich (tab. 4). Odsetek rdzeni miejskich, które odnotowały zwiększenie liczby ludności, wzrósł w krajach Europy Północnej z 22 do 47% (w krajach Beneluksu z 40 do 60%, w Wielkiej Brytanii z 8 do 11%, w Niemczech Zachodnich z 22 do 65%).

T a b e l a 4. Stadia rozwoju regionów miejskich w wybranych krajach europejskich w latach 1950–1991 (rozkład częstości w %)

Kraje Lata	Centralizacja					Decentralizacja				Rdzenie miejskie	
	stadia rozwoju regionu miejskiego									wzrost	spadek
	według P. Halla									zaludnienia	
	1		2	3	4	5	6				
	1	2	3	4	5	6	7	8			
	według P. Cheshire'a										
Beneluks*											
1950–1960		0	0	36	52	9	3				
1960–1970		0	0	12	58	27	3				
1971–1981	0	0	0	0	40	52	4	4		40	60
1981–1991	4	0	12	16	32	32	4	0		60	40
Francja											
1950–1960		6	55	33	6	1	0				
1960–1970		3	24	64	6	1	1				
1971–1981	0	3	3	16	60	16	3	0		82	18
1981–1991	0	0	0	11	60	21	3	5		71	29
Niemcy Zachodnie											
1950–1960		35	16	45	0	1	3				
1960–1970		1	3	23	47	24	1				
1971–1981	4	0	0	10	12	49	10	16		22	78
1981–1991	4	0	0	14	51	27	0	4		65	35
Wielka Brytania											
1950–1960		6	6	40	28	10	10				
1960–1970		3	1	22	41	25	9				
1971–1981	6	0	0	0	8	47	31	8		8	92
1981–1991	11	0	0	8	3	28	25	25		11	89
Włochy											
1950–1960		27	30	36	7	0	0				
1960–1970		18	25	40	17	0	0				
1971–1981	0	3	0	11	31	42	14	0		44	56
1981–1991	0	3	3	8	3	59	17	8		83	17

*W latach 1971–1991 bez Luksemburga. Źródła: P. Hall (1988), P. Cheshire (1995).

http://rcin.org.pl

2. Nastąpiło spowolnienie ruchu w kierunku decentralizacji we Włoszech (odsetek regionów w stadiach decentralizacyjnych był w obu okresach taki sam, 86%). Ruch w tym kierunku trwał nadal we Francji (wzrost odsetka regionów w stadiach decentralizacyjnych z 79 do 89%). Bardzo duża decentralizacja następowała w dalszym ciągu w Hiszpanii (wzrost odsetka regionów w stadiach decentralizacyjnych z 10 do 49%).

Rosnące zróżnicowanie tendencji urbanizacyjnych/kontrurbanizacyjnych zostało dobrze uwidocznione w pracach S. Illerisa (1990, 1993b) uwzględniających rozwój sytuacji w 11 krajach Europy Północno-Zachodniej i Środkowej: Belgii, Danii, Finlandii, Francji, Holandii, Islandii, Niemczech Zachodnich, Norwegii, Szwajcarii, Szwecji i Wielkiej Brytanii.

Również i one dokumentują, ogólnie biorąc, w latach osiemdziesiątych nawrót tendencji koncentracyjnych, zwłaszcza w krajach Europy Północno-Zachodniej, oraz utrzymywanie się tendencji kontrurbanizacyjnych w krajach bardziej „kontynentalnych". Jednak w porównaniu z wcześniej omówionymi analizami kładą większy nacisk na różnice ujawniające się zarówno pomiędzy poszczególnymi krajami bądź regionami, jak i w ich obrębie.

Illeris wyszedł przede wszystkim z założenia, że wobec – współcześnie niezwykle rosnących – przestrzennych zróżnicowań rozwoju ludnościowego, lub w ogóle społeczno-gospodarczego, jednolicie spolaryzowany podział na centrum i peryferię, na obszary centralne i peryferyjne nie może już tworzyć adekwatnych ram analizy tych zróżnicowań. Jego zdaniem, nowy układ regionalny można najlepiej opisać jako złożoną mozaikę (nie całkiem jednak przypadkową) regionów dynamicznych i regionów stagnujących. Rozwijając rozumowanie w tym kierunku, w dociekaniach swoich posłużył się bardziej szczegółowym podziałem regionalnym. Oprócz tradycyjnie wyróżnianych regionów centralnych i peryferyjnych – w tym przypadku stołecznych i innych metropolitalnych – wyróżnił zatem jeszcze kategorie inne, w szczególności „stare regiony przemysłowe i górnicze" (w jednych krajach zaliczane do obszarów peryferyjnych, w innych natomiast do centralnych) oraz pośrednią kategorię „regiony mieszane". Do tego, właśnie rozwój tych ostatnich, zazwyczaj związanych z istnieniem sieci miast średniej wielkości, wykazywał bodaj największe zróżnicowanie, zarówno na płaszczyźnie międzynarodowej, jak i wewnątrzkrajowej.

Zarysowany przez Illerisa, odpowiednio do powyższego, generalny obraz zróżnicowań tendencji urbanizacyjnych/kontrurbanizacyjnych, rozwijających się w Europie Zachodniej (dokładniej w Europie Północno-Zachodniej i Środkowej) w ostatnich kilkudziesięciu latach, przedstawia się następująco:

1. W latach pięćdziesiątych prawie we wszystkich krajach najwyższe stopy wzrostu ludności miały obszary stołeczne i inne obszary metropolitalne. W latach siedemdziesiątych (a w niektórych krajach już w latach sześćdziesiątych), w rezultacie różnych procesów określanych ogólnie mianem kontrurbanizacji, stopy wzrostu ludności tych obszarów spadły poniżej średnich wartości krajowych. W latach osiemdziesiątych zaobserwowano duże zróżnicowanie tendencji. W Finlandii, Holandii, Islandii, Norwegii, Szwecji i Wielkiej Brytanii wzrost ludności w obszarach stołecznych ponownie osiągnął wartości powyżej średnich krajowych. W Belgii, Danii, Francji,

http://rcin.org.pl

Niemczech Zachodnich i Szwajcarii wzrost ludności w głównych obszarach metropolitalnych był taki sam lub niewiele większy niż w latach siedemdziesiątych, to jest układał się poniżej średnich krajowych, bądź oscylował wokół nich.

2. Przeciwieństwem obszarów stołecznych były w większej lub mniejszej mierze rolniczo-wiejskie obszary peryferyjne. W latach pięćdziesiątych stopy wzrostu ludności tych obszarów były niższe od średnich krajowych. W latach siedemdziesiątych, a w niektórych krajach już w latach sześćdziesiątych, wzrost ludności osiągnął lub przekroczył średnie wartości krajowe. W latach osiemdziesiątych odnotowano spadek wzrostu, lub wzrost – lecz poniżej średnich krajowych – w obszarach peryferyjnych: Finlandii, Holandii, Islandii, Norwegii i Szwecji; wzrostem ludności powyżej średnich krajowych nadal się odznaczały rolniczo-wiejskie obszary peryferyjne Belgii, Danii, Francji, Niemiec Zachodnich i Szwajcarii.

W sumie trzeba stwierdzić, że prezentowane w dostępnych opracowaniach rezultaty procesu kontrurbanizacji w latach osiemdziesiątych różnią się od siebie, i to nieraz dość znacznie, w zależności od wyjściowych danych wykorzystanych przez poszczególnych autorów, przyjętych ram czasowych i przestrzennych, zastosowanych metod i technik badawczych oraz *last but not least* różnic w definiowaniu kontrurbanizacji. Jedno można wszakże uznać za pewne, jak stwierdził A. G. Champion (1992, s. 472–473): „W minionej dekadzie nie doszła do skutku ogólna intensyfikacja tendencji kontrurbanizacyjnej zakładana w modelu przedstawionym przez A. J. Fieldinga (1982). Zamiast tego, w większości krajów nastąpiło ograniczenie tempa dekoncentracji lub odwrócenie tej ostatniej tendencji".

Rozpatrując kontrurbanizację jako zjawisko międzynarodowe oraz jego rozwój w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych sięgnęliśmy przede wszystkim do szerszych, przeglądowych badań, odnoszących się każdorazowo do wielu krajów. Nie było możliwe wykorzystanie dość licznych studiów jednostkowych dotyczących poszczególnych krajów z osobna. Na tę grupę studiów warto by zwrócić większą uwagę, zwłaszcza wobec rosnącego międzynarodowego i międzyregionalnego zróżnicowania zjawiska kontrurbanizacji. Zróżnicowania, dodajmy, badanego wciąż jeszcze w niewystarczającej mierze. Te jednostkowe studia wykraczają w swoich analizach poza (z konieczności niekiedy uproszczone) dychotomie centrum–peryferie lub obszary metropolitalne–obszary niemetropolitalne, eksponując zmienność przebiegu zjawisk kontrurbanizacyjnych w zależności od konkretnego położenia (np. odległości od wybrzeży morskich) i cech poszczególnych obszarów. Jeśli chodzi o kraje zachodnioeuropejskie, należy tu w szczególności wskazać na zróżnicowanie efektów kontrurbanizacji zależne od rozkładu różnic społeczno-gospodarczych między północnymi i południowymi regionami tych krajów, czyli od tak zwanego podziału „północ–południe" (por. Grzeszczak 1995).

http://rcin.org.pl

TRWAŁOŚĆ PROCESU KONTRURBANIZACJI I NOWE PROPOZYCJE BADAŃ NAD KONTRURBANIZACJĄ

KONTRURBANIZACJA: PROCES PRZEJŚCIOWY CZY TRWAŁY

Po blisko dwudziestu latach od chwili pojawienia się terminu kontrurbanizacja, koncepcja kontrurbanizacji pozostaje koncepcją obciążoną znacznym stopniem nieokreśloności. M. Sant i P. Simons (1993b) wskazują na 3 przyczyny tej nieokreśloności: 1) kolejne odwrócenie się tendencji zmian ludnościowych w latach osiemdziesiątych; 2) niejasności pojęciowe i metodologiczne; 3) różnice w zakresie interpretacji faktograficznej. Utrzymuje się duża rozbieżność poglądów nie tylko w sprawie rozprzestrzeniania się i trwałości procesu kontrurbanizacji, lecz także w sprawie istoty procesu i jego uwarunkowań.

Ważna jest kwestia przejściowości bądź trwałości kontrurbanizacji – stale żywo dyskutowana. Mimo wszelkich zastrzeżeń formułowanych względem idei kontrurbanizacji wydaje się zyskiwać przewagę pogląd, że kontrurbanizacja jest procesem raczej trwałym, z tym jednak, że może to być proces nie o przebiegu równomiernym w czasie, lecz o przebiegu cyklicznym, korespondujący w szczególności z przebiegiem makroekonomicznych cykli koniunkturalnych (ale także z innymi rodzajami cykli rozwojowych).

Niektóre, zwłaszcza wcześniejsze interpretacje głosiły, że kontrurbanizacja lat siedemdziesiątych była przejściową anomalią wynikającą z korzystnej kombinacji czynników, anomalią, która przerwała długookresową tendencję do wzrostu poziomów urbanizacji i wielkomiejskiej koncentracji. Z drugiej strony, w wielu studiach wyrażano pogląd, że kontrurbanizacja lat siedemdziesiątych była logicznym wynikiem ewolucji tendencji, które zarysowały się już w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Zgodnie z tym ostatnim wysunięto zatem hipotezę, że to nie lata siedemdziesiąte, lecz lata osiemdziesiąte są anomalią, stanowiącą krótkookresowe odchylenie w dół od linii wyznaczającej dzisiejszą ogólną tendencję dekoncentracyjną/kontrurbanizacyjną (Champion 1988, 1992).

Jeśli chodzi o cykliczność procesu kontrurbanizacji, ma się na uwadze zarówno cykle krótsze, jak i dłuższe, także sekularne. B. J. L. Berry akcentuje zwłaszcza konieczność spojrzenia długookresowego. Między innymi przedstawił on interesującą próbę powiązania migracji wieś–miasto w USA na przestrzeni ostatnich 200 lat (1790–1980) z długimi cyklami Kondratiewa (Berry 1988).

Zarazem należy zauważyć, że „cykliczne" interpretacje kontrurbanizacji, w tym

http://rcin.org.pl

głównie dotyczące krótszych okresów, są często interpretacjami, które w gruncie rzeczy negują istnienie kontrurbanizacji jako procesu trwałego, a nawet istnienie kontrurbanizacji w ogóle. Należy tutaj, w szczególności, interpretacja znana w literaturze jako hipoteza lub teoria „recesji gospodarczej" (*economic recession*) bądź „cyklu koniunkturalnego" (*business cycle*). Przesunięcia migracyjne miasto–wieś (obszary centralne–obszary peryferyjne) z lat siedemdziesiątych zalicza ona do zjawisk krótkookresowych, związanych w przeważającej mierze z recesją gospodarczą w tej dekadzie (por. m. in. Koch 1980; Ogilvy 1982).

Pogląd, jakoby kontrurbanizacja miała być tylko przejściowym zakłóceniem wywołanym przez kryzys był naturalnie nie do przyjęcia (*hardly credible*) dla promotora idei kontrurbanizacyjnej – B. J. L. Berry'ego (1976).

Tego rodzaju pogląd zdecydowanie też zakwestionowali zwłaszcza tacy autorzy, jak H. J. Bierens, T. Kontuly, D. R. Vining i R. Vogelsang. Na podstawie empirycznych badań dowodzili oni, że przebiegiem cykli koniunkturalnych nie można wytłumaczyć ani spadku migracji do regionu stołecznego w Norwegii nie dotkniętej kryzysami lat siedemdziesiątych, ani też utrzymywania się tendencji spadkowej migracji do regionów metropolitalnych we Włoszech w latach ekspansji gospodarczej 1972–1973 (Vining, Kontuly 1978). W Niemczech Zachodnich recesja gospodarcza z połowy lat siedemdziesiątych miała niewielki wpływ na rozwój kontrurbanizacji jako procesu o charakterze długofalowym, którego podstawy zarysowały się zresztą już w okresie przedrecesyjnym (Kontuly, Vogelsang 1988). W żadnym razie nie należy wiązać kontrurbanizacji wyłącznie ze zjawiskami recesji gospodarczej (Kontuly, Bierens 1990). W tym ostatnim stwierdzeniu zawarty jest też *implicite* nacisk na niewłaściwość prób „jednoprzyczynowego" wyjaśniania procesu kontrurbanizacji (por. s. 54 i nast. niniejszej publikacji).

Mimo wszystko trzeba stwierdzić, że przewidywania dotyczące trwałości procesu kontrurbanizacji w dłuższych okresach w przyszłości są na ogół uważane za ryzykowne i formułowane z dużą ostrożnością nawet przez największych zwolenników koncepcji kontrurbanizacji. A. G. Champion, pierwszy – jak się wydaje – który sformułował tezę o cyklicznym charakterze procesu kontrurbanizacji, wystąpił z następującymi wątpliwościami: „Ostateczny rezultat tendencji kontrurbanizacyjnych wcale nie jest jasny. Czy jest to zupełne przeciwieństwo tego, co się uważa za oczywisty rezultat procesu urbanizacji, który koncentruje coraz więcej ludzi w największych ośrodkach miejskich? Czy ma on oznaczać całkowicie równe rozmieszczenie ludzi i majątku na terytorium kraju? [...] Z drugiej strony, być może, jest rzeczą całkiem zwodniczą przedstawianie ostatnich trendów w kategoriach długookresowego procesu dekoncentracji. Zamiast tego mogą one odzwierciedlać wczesne stadia nowego układu miejskiego, ze zmianami ekonomicznymi wyzwalającymi procesy dostosowawcze w starych miastach przemysłowych i prowadzącymi do powstania nowych centrów, z których mogą się rozwinąć główne ośrodki metropolitalne przyszłości" (Champion 1989a, s. 57–58).

Wątpliwościom wyrażonym przez Championa odpowiadają niektóre niepewności co do przyszłości kontrurbanizacji przedstawione przez S. G. Cochrane'a i D. R. Vininga (1988). Według nich, imigracja do regionów peryferyjnych następująca kosztem

http://rcin.org.pl

regionów centralnych (rdzeniowych) wydaje się być tylko zjawiskiem przejściowym, wynikającym z dostosowywania się poszczególnych gospodarek do nowych lokalizacyjnych wymagań postindustrialnej działalności gospodarczej. Przejściowość zjawiska wyrażona długością czasu trwania może być w tym przypadku, oczywiście, różna od wyżej wspomnianej przejściowości krótkiego okresu związanej z sytuacjami kryzysowymi.

HIPOTEZA KONTRURBANIZACJI JAKO CAŁKOWITEGO ZERWANIA Z PRZESZŁOŚCIĄ

W wielu – zwłaszcza wcześniejszych – pracach dominował kierunek myślenia, który rozważane tutaj kontrurbanizacyjne zmiany tendencji rozwoju ludnościowego określał jako całkowite zerwanie z przeszłością (*clean break with the past*), całkowite i zupełnie bezprecedensowe zerwanie z długookresowymi tendencjami koncentracyjnymi panującymi w przeszłości, słowem – zerwanie z wcześniejszym „rozwojem metropolitalnym".

Hipoteza „całkowitego zerwania" (*clean break*), bezpośrednio nawiązująca do idei „punktu zwrotnego" Berry'ego, została wysunięta przez D. R. Vininga i A. Straussa (1977), następnie zaś rozszerzona przez D. R. Vininga i T. Kontuly'ego (1978) oraz D. R. Vininga i R. Pallone'a (1982). (W literaturze mówi się czasem o szkole *clean break*.) Na podstawie badań dotyczących najpierw USA, a później innych krajów, przedstawili oni dekoncentrację ludnościową jako zjawisko uniwersalne, widoczne od początku lat siedemdziesiątych na wszystkich poziomach dezagregacji przestrzennej. Sugerowali, że jest to koniec działania sił aglomeracyjnych, odejście od sekularnej tendencji do coraz silniejszego skupiania się ludzi w miastach, a co za tym idzie, podważenie „paradygmatu koncentracyjnego" – nazwanego tak za G. Alexanderssonem i T. Falkiem (1974), jednego z najtrwalszych w geografii ludności.

W szczególności wyrazili pogląd o załamaniu się „prawa koncentracji" C. Clarka. „Prawo" to, opisujące rozwój struktury przestrzennej i osadniczej we współczesnym świecie przemysłowym, stanowiło, iż „makrolokalizacja przemysłu i ludności zmierza w kierunku coraz większej koncentracji w ograniczonej liczbie obszarów, natomiast ich mikrolokalizacja – w kierunku coraz większego rozproszenia lub rozprzestrzenienia (*sprawl*)" (Clark 1977, s. 415). Według Vininga i Pallone'a (1982, s. 362) „makrolokalizacyjna tendencja do koncentracji jest – w rozwiniętym świecie przynajmniej – bliska końca i w niektórych krajach zaczyna obecnie zbliżać się do tendencji mikrolokalizacyjnej".

Niemal od początku omawiana hipoteza była wybijającym się przedmiotem tak zwanej dyskusji kontrurbanizacyjnej (*counterurbanization debate*). Przedstawiając ewolucję krytyki tej hipotezy, Champion (1989c) stwierdził, że zgoda na hipotezę o całkowitym zerwaniu istniałaby tylko wtedy, gdyby rozważany wzrost: (1) nie stanowił jedynie rozprzestrzeniania się obszarów metropolitalnych (*metropolitan spillover*), (2) nie prowadził do powstawania nowych obszarów metropolitalnych, (3) nie następował w postaci obszarów zurbanizowanych lub osiedli miejskich, (4) nie pro-

http://rcin.org.pl

wadził tylko do relokacji miejskich sposobów życia, lecz pociągał za sobą zamianę miejskiego stylu życia na styl wiejski lub „nowo-wiejski" (*neo-rural*). Powyższe było, w szczególności, ważną platformą wyjściową do dyskusji nad zakresem definicji kontrurbanizacji. Między innymi, z punktem (1) wiązało się pierwsze, najmniej restrykcyjne zawężenie pierwotnego szerokiego pod względem przestrzennym określenia kontrurbanizacji. Dość powszechnie przyjęto, że wzrost ludnościowy zachodzący w obrębie dziennych systemów miejskich, będący kontynuacją procesów suburbanizacji i lokalnej decentralizacji metropolitalnej, nie może być określany jako kontrurbanizacja lub „całkowite zerwanie".

Hipoteza o całkowitym zerwaniu, przyjmowana sceptycznie niemal od początku (Gordon 1979; por. także Borchert 1983), jest dziś raczej mało popularna; w świetle aktualnego stanu badań byłoby rzeczą trudną wykazanie, że dokonały się zmiany o jednoznacznym, jednokierunkowym i nieodwracalnym charakterze. Nie można jednak powiedzieć, że została całkiem zarzucona. Ostatnio, zmodyfikowany element *clean break* pojawił się na nowo w pracy H. S. Geyera i T. Kontuly'ego (1993), która też zawiera – chyba pierwszą – próbę ściślejszego jego sprecyzowania (por. s. 50 i nast. niniejszej publikacji).

KONTRURBANIZACJA A ODNOWA OBSZARÓW WIEJSKICH

Bezpośrednio wynikające z hipotezy o całkowitym zerwaniu, stanowiące niejako jej przedłużenie, było przekonanie o tym, że wynikiem kontrurbanizacji będzie renesans obszarów wiejskich (*rural revival*, *rural regeneration*), przeciwstawiany upadkowi miast i całych systemów miejskich (*urban decline*), a w każdym razie – miast wielkich (por. Moseley 1984). Skrajne interpretacje chciały widzieć kontrurbanizację jako powrót do układów przedprzemysłowych i tradycyjnych wzorców życia wiejskiego.

Przeciwstawienie *urban decline – rural revival* zostało w późniejszych pracach złagodzone, następnie zinterpretowane na nowo. Wykładnia Championa (1989c, s. 32) brzmiała w tym względzie następująco: „[...] kontrurbanizacja nie wymaga porzucenia osiedli miejskich wszystkich typów na korzyść wsi i odosobnionych siedlisk tradycyjnie kojarzonych z obszarami wiejskimi, ani też nie stwarza konieczności powrotu do wiejskich stylów życia w sensie rezygnacji z atrybutów współczesnego zmaterializowanego społeczeństwa".

Obecnie M. Sant i P. Simons (1993b) sądzą nawet, że kontrurbanizacja, pomimo przedrostka „kontr-", niekoniecznie musi być „antymiejska", nawet gdy jest związana z rozwojem odznaczającym się bardzo małą „gęstością".

Stwierdzenie, że zjawisko kontrurbanizacji nie musi być samo przez się ukierunkowane dosłownie „antymiejsko", opiera się na obserwacjach przemian zachodzących zarówno w obszarach miejskich, jak i wiejskich oraz wzajemnych relacji tych przemian. Obserwacje te dadzą się sprowadzić do dwóch ogólnych spostrzeżeń:

1. Rozpatrywana z perspektywy obszarów miejskich kontrurbanizacja nie oznacza, że po prostu ulega odwróceniu proces umiastowienia, w wyniku którego coraz

http://rcin.org.pl

więcej ludzi mieszka w miastach (Vogelsang, Kontuly 1986). W szczególności, kontrurbanizacja nie zawsze musi się wiązać z depopulacją obszarów metropolitalnych. Cytowani powyżej autorzy, Sant i Simons (1993a, b), doszli do wniosku, że nie ma też sprzeczności w dowodzeniu, iż kontrurbanizacja i wzrost metropolitalny mogą występować równocześnie. Dzieje się tak rzeczywiście w wielu krajach. Warto też tutaj przypomnieć ogólniejsze stwierdzenie K. Dziewońskiego (1987, s. 60), odnoszące się do przebiegu całości zjawisk i procesów koncentracji i dekoncentracji: „W rzeczywistości występują często równocześnie, a nawet ten sam czynnik, zjawisko lub proces w jednych warunkach prowadzą do skupiania się, koncentracji, a w innych do rozpraszania, dekoncentracji. Poza tym obok stanów, kiedy w ogólnych układach wyraźnie dominują tendencje koncentracji lub dekoncentracji istnieją stany niepewnej równowagi, stany przejściowe, często długotrwałe, w których brak jest wyraźnej dominacji jednej z tych dwóch tendencji".

2. Rozpatrywana ze stanowiska obszarów wiejskich kontrurbanizacja nie oznacza, że te rzadziej zaludnione obszary odzyskają dawniej pełnione funkcje, ani też, że będą się rozwijały tak samo, jak się wcześniej rozwijały obszary gęściej zaludnione, z dużymi skupiskami miejskimi (Vogelsang, Kontuly 1986). Przemieszczenia ludności i ewentualnie również działalności gospodarczych w kierunku obszarów wiejskich na ogół nie powodują ani znaczniejszego wzrostu zatrudnienia w sektorze pierwszym, ani też nie skutkują daleko posuniętym rozproszeniem zaludnienia i wzrostu gospodarczego, które nadal preferują koncentrowanie się w małych miastach i innych ośrodkach.

W związku z powyższym wspomina się o koncepcji „rozproszonego osadnictwa miejskiego" (*scattered urban settlement*), opisanej przez F. Malusardiego i C. Muscarę (1986), zwłaszcza o koncepcji „odwrotnej urbanizacji" (*redirected urbanisation*), wysuniętej przez J. Buursinka (1986), i skupiającej uwagę na przesunięciu ludności z większych do mniejszych ośrodków miejskich, w przeciwieństwie do rozproszenia w obrębie całej hierarchii osadniczej. Podobną koncepcję „rozproszonej koncentracji ludności" (*dispersed concentration of population*) przedstawił dużo wcześniej M. Tachi (1971).

Podkreślmy też, że różne formy nowego osadnictwa na obszarach wiejskich, nierzadko będące wyrazem swego rodzaju eskapizmu (farmy hobbistyczne itp.), mają mniej wspólnego z wiejskimi tradycjami i stylem życia, więcej natomiast z miejskością i właściwą jej, w danym historycznym okresie, innowacyjnością. „Ci, którzy opuszczają wielkie miasta nadal pozostają ludźmi zachowującymi miejski styl życia. Wolą tylko mieszkać gdzie indziej w obrębie kontinuum osadniczego" (Buursink 1986, s. 208).

NOWA PROPOZYCJA METODOLOGICZNA BADAŃ NAD KONTRURBANIZACJĄ M. SANTA I P. SIMONSA

Wychodząc naprzeciw krytyce wysuwanej pod adresem badań kontrurbanizacji, M. Sant i P. Simons (1993b) w artykule, na który się już kilkakrotnie powoływaliśmy w niniejszej publikacji, przedstawili interesującą próbę nowych, alternatywnych ujęć

http://rcin.org.pl

badawczych. Dla ścisłości nadmieńmy, że w momencie opublikowania tej propozycji część sformułowanych w niej wymagań była już istotnie realizowana w praktyce badawczej, a co najmniej usiłowano je realizować. Zasługą jej autorów jest wszakże ich uporządkowanie i doprowadzenie do postaci spójnej i przejrzystej dyrektywy.

Propozycja metodologiczna Santa i Simonsa opiera się na przeświadczeniu, że słabość badań nad kontrurbanizacją wynika głównie z nadmiernego skupienia uwagi na zmianach ludnościowych i na układach rozmieszczeń, zamiast na procesach. Ich zdaniem, kontrurbanizację należy traktować jako proces ciągły, jako element szerszego procesu restrukturyzacji regionalnej (rozumianej zarówno jako restrukturyzacja systemu osadniczego, jak i restrukturyzacja gospodarki), nie natomiast jako cel sam w sobie.

Powyższy postulat wymaga przede wszystkim odejścia od wąskich definicji kontrurbanizacji, sprowadzających ją – w skrajnym przypadku – do statystycznego salda ruchów migracyjnych. Niewłaściwe jest określanie kontrurbanizacji wyłącznie w kategoriach demograficznych, traktowanie kontrurbanizacji jako rezultatu zmian migracyjnych według schematu przedstawionego na rycinie 2.

Ryc. 2. Kontrurbanizacja jako rezultat zmian migracyjnych

Counterurbanization as a result of migration changes

Schemat taki, zdaniem tych autorów, to „stawianie wozu przed koniem": jako dyrektywa badawcza oznacza „niebezpieczeństwo stworzenia ślepej uliczki". Zmiany ludnościowe muszą być zmienną podstawową; jednakże zmiany te, zwłaszcza przesunięcia migracyjne, są tylko wynikiem innych procesów. Dlatego też mogą nie być stosownym punktem wyjścia badań nad kontrurbanizacją.

Efektywniejsze wydaje się zatem przyjęcie innych punktów wyjścia. Sant i Simons widzą tutaj dwa możliwe ujęcia. Są one zasadniczo różne, jednak mają wiele wspólnych elementów. W obu ujęciach duże znaczenie ma zwłaszcza tak zwana użyteczność lub preferencja miejsc (*place utility*), czyli wartości przypisywane różnym środowiskom bądź lokalizacjom zarówno przez producentów (jako tych, którzy zatrudniają siłę roboczą), jak i przez konsumentów (jako tych, którzy podejmują decyzje o zamieszkaniu).

Pierwsze ujęcie traktuje kontrurbanizację jako „filtr behawioralny" (ryc. 3).

W tym ujęciu nacisk jest położony na indywidualne wybory miejsca zamieszkania. Kontrurbanizacja ma głównie postać konsumpcyjną, quasi-popytową; jest wynikiem indywidualnych decyzji osób poszukujących określonych walorów środowiskowych, przy czym motywy ekonomiczne (zatrudnienia) mogą nie odgrywać większej roli. Punktami wyjścia są: użyteczność miejsc (preferencje mieszkaniowe, wymienność cech lokalizacyjnych) i zespół „czynników warunkujących", umożliwiających przesu-

http://rcin.org.pl

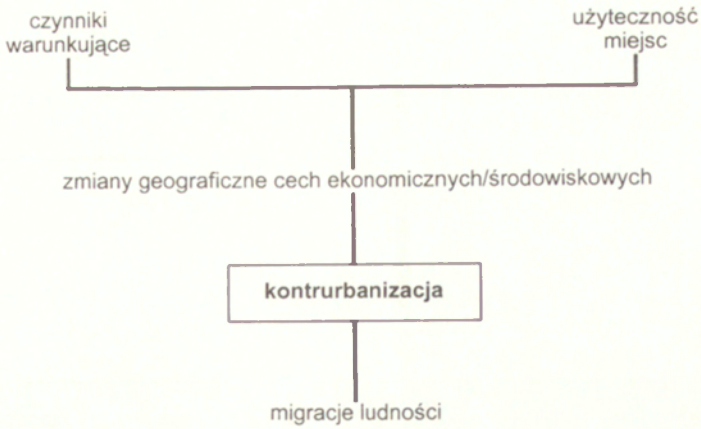

Ryc. 3. Kontrurbanizacja jako filtr behawioralny

Counterurbanization as a behavioural filter

nięcia ludności (warunki wpływające na zdolność ludzi do migracji, np. zasoby i zamożność ludności w wieku poprodukcyjnym, innowacje w zakresie powiązań między miejscami pracy i miejscami zamieszkania, przedsięwzięcia w zakresie polityki rozwoju miast). Do uruchomienia procesu kontrurbanizacji konieczna jest albo zmiana użyteczności miejsc, albo zmiana czynników warunkujących. Oprócz tego konieczne jest istnienie zróżnicowań lokalizacyjnych lub środowiskowych, wystarczających do tego, aby warto było podjąć migrację.

Drugie, szersze ujęcie rozpatruje kontrurbanizację jako rezultat zmian w sferze obiegu kapitałowego (ryc. 4).

W tym ujęciu wybory indywidualne pełnią rolę drugorzędną, na pierwszy plan wysuwają się natomiast większe przesunięcia kapitałowe dokonywane przez instytucje i firmy. Kontrurbanizacja ma tu zasadniczo postać inwestycyjną, podażową; jej główną siłą napędową są, tym razem, ekonomiczne motywy rozwoju przemysłu i mieszkalnictwa. Punktami wyjścia są: kapitał produkcyjny (istniejące i nowe przemysły) i kapitał konsumpcyjny (mieszkalnictwo); element użyteczności miejsc jest na dalszej pozycji. Uruchomienie procesu kontrurbanizacji następuje w wyniku zmian kierunków przepływów kapitałowych, jako reakcji na zmiany w rozmieszczeniu sposobności do uzyskania większych dochodów.

Przedstawiona propozycja metodologiczna nie zawiera (czego można by oczekiwać) nowej definicji kontrurbanizacji. Jednakże zarówno w rozwijającym tę propozycję artykule Santa i Simonsa, jak i w innych artykułach tych autorów znajdują się sformułowania mogące być uznane za elementy werbalizacji takiej definicji lub – co najmniej – wskazujące na kierunek autorskich poszukiwań w tej sprawie. Poszukując klucza do rozwiązania kwestii istoty kontrurbanizacji piszą oni, że „kontrurbanizacja [...] implikuje zmiany w użytkowaniu przestrzeni miejskiej i tworzenie nowych rodzajów przestrzeni" (Sant, Simons 1993b, s. 114). Uważają za realistyczne, aby „[...] postrzegać kontrurbanizację jako przedłużenie urbanizacji (*extension of urbanism*),

http://rcin.org.pl

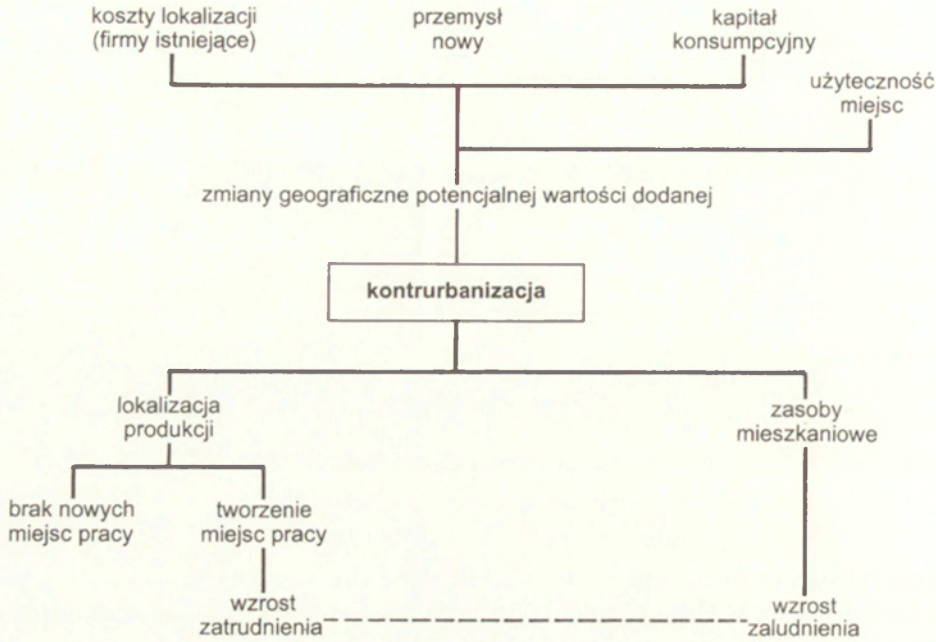

Ryc. 4. Kontrurbanizacja jako rezultat zmian w sferze obiegu kapitałowego
Źródło (ryc. 2–4): M. Sant, P. Simons (1993b)

Counterurbanization as a result of changes in the sphere of capital circulation
Source (fig. 2–4): M. Sant, P. Simons (1993b)

które mieści w sobie tworzenie nowych form miejskich" (tamże, s. 119). W kontekście natomiast dyskusji nad stosunkiem kontrurbanizacji do postmodernizmu stwierdzają, że „[...] kontrurbanizację można dziś najlepiej określić po prostu jako tworzenie nowej przestrzeni miejskiej za pośrednictwem wzorców konsumpcji rozwijanych przez osoby pragnące realizować odmienne (a niekiedy nowe) style życia i mające ku temu odpowiednie możliwości" (Sant, Simons 1993a, s. 294).

http://rcin.org.pl

SELEKTYWNOŚĆ PROCESU KONTRURBANIZACJI: ZACHOWANIA „CENTRALNE" *VERSUS* ZACHOWANIA „PERYFERYJNE" W PRZEMIESZCZENIACH PODMIOTÓW SPOŁECZNYCH

KONTRURBANIZACJA A MIGRACJE LUDNOŚCI MIEJSCOWEJ I NAPŁYWOWEJ

W poprzednim rozdziale była mowa o tym, że kontrurbanizacja i wzrost metropolitalny, a więc urbanizacja, mogą występować równocześnie. W tym momencie została poruszona kwestia bardzo istotna dla kontrurbanizacji, mianowicie kwestia jej selektywności. Zagadnienie to jest coraz częściej podnoszone jako ważne dla rozwoju koncepcji odnośnych badań i uzyskiwania znaczących wyników badawczych (por. m. in. Lewis 1992).

Podobnie jak w procesach migracyjnych w ogóle, selektywność odgrywa wielką rolę w procesie kontrurbanizacji. W związku z tym, celem właściwszego i pełniejszego zidentyfikowania tendencji do urbanizacji bądź kontrurbanizacji, za nieodzowne uważa się analizowanie ruchów migracyjnych nie tylko w odniesieniu do całej liczby ludności danego kraju, lecz również – jeśli jest to tylko możliwe – w odniesieniu do jej poszczególnych grup. Mówiąc krótko, zdezagregowane rozpatrywanie migrantów ma na celu uchwycenie grup ludności „odpowiedzialnych" w danych okresach i miejscach za przesunięcia kontrurbanizacyjne oraz ich wielkość i proporcje (osoby zaliczane do tych grup określane są niekiedy mianem *counterurban migrants* – migranci kontrurbanizacyjni, a nawet *counterurbanites* lub *counterurbanists* – co już trudno przetłumaczyć na polski (por. Champion 1989c; Sant, Simons 1993b; Boyle 1994).

Coraz większą uwagę zwraca się zwłaszcza na zróżnicowanie zachowań migracyjnych ludności miejscowej (w tym różnych grup rasowych oraz etnicznych) i napływowej (w tym migrantów stałych i okresowych), a co za tym idzie – ich odmienne skutki dla procesów redystrybucji ludnościowej. W krajach wysoko rozwiniętych ma to związek między innymi z dużym napływem migrantów zagranicznych, zarówno stałych, jak (a właściwie przede wszystkim) okresowych, to jest gastarbeiterów. Ci drudzy, zwłaszcza, wykazują skłonność do skupiania się w dużych miastach, przyczyniając się pośrednio do emigracji „kontrurbanizacyjnej" dotychczasowych mieszkańców skupisk wielkomiejskich.

Analizy wymienionych zróżnicowań prowadzone są szczególnie w USA, gdzie tempo wzrostu liczby ludności określanej ogólnie jako kolorowa (w odróżnieniu od białej większości, a dokładniej białej „nie-hiszpańskiej" większości – *non-Hispanic Whites*) było w latach osiemdziesiątych ponad 7 razy większe niż ludności białej.

http://rcin.org.pl

Większość przyrostu ludności kolorowej skoncentrowała się w regionach tradycyjnie zamieszkanych przez mniejszości rasowe i etniczne, zwłaszcza w wielkich obszarach metropolitalnych, a ściślej – w ich miastach centralnych. Nawiasem mówiąc, ten aspekt przestrzennej redystrybucji ludności kolorowej uważany jest za jedną z głównych cech tak zwanego nowego ożywienia miast (*new urban revival*) w USA w ubiegłej dekadzie (por. Frey 1993).

Ujmując zagadnienie osobno dla ludności kolorowej i białej, można stwierdzić utrzymywanie się znacznych różnic, jeśli chodzi o ogólne tendencje przemieszczeń przestrzennych tych dwu grup. W latach osiemdziesiątych, w przypadku ludności kolorowej zdecydowanie przeważała tendencja urbanizacyjna. W przypadku ludności białej, wraz z ogólnym nawrotem do jej koncentracji w miastach, dużą rolę odgrywała tendencja dekoncentracyjna, obejmująca przede wszystkim dalszy rozkwit suburbanizacji, następnie – w zakresie kontrurbanizacji w ścisłym znaczeniu – rozwój tak zwanych okręgów emeryckich (*retirement counties*) i zewnątrzmiejskich (*exurban counties*).

Analiza wykonana przez T. Kontuly'ego i R. Vogelsanga (1988) dla Niemiec Zachodnich w latach 1970–1984 wykazała, co następuje. W migracjach ludności niemieckiej początek tendencji do kontrurbanizacji datuje się na 1977 r.; wyraźny charakter kontrurbanizacyjny migracje te mają począwszy od 1980 r. Migracje ogółem natomiast nabierają cech kontrurbanizacyjnych dopiero od 1982 r., wraz z kolejnym odpływem migrantów zagranicznych z wielkich regionów miejskich. (Należy zaznaczyć, że w tej analizie odpływ cudzoziemców jest również traktowany w kategoriach kontrurbanizacyjnych, chociaż nie jest bezpośrednio porównywalny z odpływem ludności niemieckiej. Odpływ cudzoziemców, przynajmniej w rozważanym okresie, kierował się bowiem w przewadze do krajów pochodzenia, w każdym natomiast razie poza granice Niemiec Zachodnich; migracja wewnętrzna cudzoziemców w obrębie państwa była niewielka).

KONTRURBANIZACJA A MIGRACJE WEDŁUG GRUP WIEKU

W tym miejscu, tytułem przykładu, przytoczymy tylko wyniki badań dotyczących Niemiec Zachodnich; kwestia zależności kontrurbanizacji i migracji ludności w różnym wieku zostanie jeszcze podjęta w innym kontekście w jednym z następnych podrozdziałów, w którym będzie mowa o kontrurbanizacyjnej „dżentryfikacji" i „geriatryfikacji".

Z badań obejmujących Niemcy Zachodnie w okresie 1970–1989 wynika, że – ostatecznie – prawie wszystkie rozważane w badaniach grupy wieku ludności przyczyniły się w tym okresie do kontrurbanizacji, ale ich udział był bardzo różny (Kontuly, Vogelsang 1988; Kontuly, Schön 1994). Silną tendencją kontrurbanizacyjną/ /dekoncentracyjną odznaczały się migracje trzech najstarszych grup, to jest powyżej 65, 50–64 i 30–49 lat oraz grupy najmłodszej, to jest poniżej 18 lat. W tym samym kierunku zaczął się też rozwijać trend migracyjny grup 18–24 i 25–29 lat. Taka była sytuacja na przestrzeni większości analizowanego okresu, to jest prawie do połowy lat

http://rcin.org.pl

osiemdziesiątych, do momentu gwałtownego zwrotu w stronę orientacji urbanizacyjnej/koncentracyjnej, któremu uległy grupy: poniżej 18, 18–24, 25–29 i 30–49 lat. (Dla ścisłości dodajmy, że poszczególne kategorie migrantów obejmują, tym razem, zarówno ludność niemiecką, jak i obcokrajowców.)

W poszczególnych grupach wieku rozwój migracyjnej tendencji kontrurbanizacyjnej, mierzonej (ujemnymi) współczynnikami korelacji między wielkością migracji netto według grup wieku a wielkością zaludnienia (liczbą ludności i gęstością zaludnienia – por. s. 45 niniejszej publikacji) poszczególnych obszarów był w rozważanym okresie następujący. Grupy powyżej 50 lat wykazywały zależność kontrurbanizacyjną w całym badanym okresie (aczkolwiek po 1988 r. zależność ta nieco osłabła). Stopniowo następowało przenikanie tendencji kontrurbanizacyjnej w dół (*filtering down*), od starszych do młodszych grup wieku. Poczynając od 1972 r. coraz większą zależnością kontrurbanizacyjną odznacza się grupa 30–49 lat. Grupa 25–29 lat, o wyraźnej orientacji urbanizacyjnej na początku badanego okresu, odchodzi od niej stopniowo i z wahaniami, aby około 1980 r. wejść też w etap – słabej wprawdzie – zależności kontrurbanizacyjnej. Od tego czasu charakter zdecydowanie kontrurbanizacyjny mają również migracje najmłodszej grupy, poniżej 18 lat.

W latach 1983–1984 nastąpił szybki zwrot w migracyjnej orientacji grup 25–29, 30–49 i poniżej 18 lat w kierunku urbanizacyjnym. Grupa 25–29 lat przekroczyła próg zależności urbanizacyjnej około 1986 r., grupy 30–49 i poniżej 18 lat zbliżyły się doń około 1988 r., dołączając tym samym do grupy 18–24 lat, jedynej, która miała orientację urbanizacyjną przez cały badany okres 1970–1989 (z pewnym wahnięciem w dół na początku lat osiemdziesiątych).

Komplementarne wyniki przedstawili P. S. Kanaroglou i G. O. Braun (1992), badający kierunki migracji różnych grup wieku ludności Niemiec Zachodnich w latach 1977–1985. Wskazali przy tym na nasilenie się zarówno tendencji do kontrurbanizacji, jak i do suburbanizacji. Grupy wieku powyżej 50 lat, najliczniej opuszczające centra wielkich aglomeracji, kierowały się przede wszystkim do obrzeżnych stref miast średnich i na obszary wiejskie, później natomiast do zewnętrznych, a potem wewnętrznych stref wielkich zespołów miejskich. Najbardziej atrakcyjne dla migracji grup 30–49 i poniżej 18 lat były zaplecza mniejszych aglomeracji miejskich, w następnej kolejności wewnętrzne i zewnętrzne strefy wielkich obszarów metropolitalnych, na końcu natomiast obszary wiejskie. Grupa 25–29 lat przemieszczała się przede wszystkim z miast na ich bliższe, gęściej zaludnione zaplecza. Tylko grupa młodych dorosłych w wieku 18–24 lat silnie grawitowała ku miastom centralnym, zarówno większym, jak i mniejszym.

KONTRURBANIZACJA A MOBILNOŚĆ GRUP SPOŁECZNO-ZAWODOWYCH

W 1993 r. A. Chenu i N. Tabard opublikowali obszerne studium zmian w rozmieszczeniu i strukturze przestrzennej grup społeczno-zawodowych ludności Francji w latach 1982–1990. Studium to operuje danymi zestawionymi według 5 kategorii jednostek przestrzennych (gminy wiejskie oraz jednostki miejskie poniżej 50 tys.,

http://rcin.org.pl

50–200 tys. i powyżej 200 tys. mieszkańców, z wyodrębnieniem aglomeracji paryskiej; w ramach jednostek miejskich – dalszy podział na gminy główne i pozostałe). Stworzyło ono między innymi możliwość dobrego zarysowania obrazu zmian stratyfikacji społeczno-zawodowej ludności w płaszczyznach centra–peryferie lub koncentracja–dekoncentracja, pierwszoplanowych dla identyfikowania tendencji do urbanizacji bądź kontrurbanizacji.

W latach 1982–1990 w strukturze społeczno-zawodowej ludności wszystkich kategorii jednostek przestrzennych we Francji wzrosły, przede wszystkim, względne udziały grup ludności o wyższym poziomie zamożności. Redystrybucja tych grup miała, ogólnie biorąc, ukierunkowanie „centralne". Dotyczyło to zwłaszcza grupy skupiającej kierowników przedsiębiorstw, przedstawicieli wolnych zawodów i wyższych urzędników administracji publicznej. Im większe osiedle – miasto bądź aglomeracja – tym większy był wzrost udziału tej grupy (traktowany jako wskaźnik zamożności bądź dobrobytu danej jednostki osadniczej), w obrębie natomiast poszczególnych aglomeracji większy wzrost jej udziału w gminach głównych, centralnych, niż w gminach niższej rangi, peryferyjnych.

Podobna w dużej mierze była tendencja, jeśli chodzi o redystrybucję drugiej zamożnej grupy, obejmującej kadry przedsiębiorstw oraz inżynierów. Wzrost udziałów tej grupy był też w zasadzie skorelowany dodatnio z wielkością osiedli, a w dużych, liczących ponad 200 tys. mieszkańców aglomeracjach wykazano – podobnie jak w przypadku poprzedniej grupy – większy wzrost jej udziałów w gminach centralnych niż w gminach peryferyjnych.

Na przeciwległym krańcu znalazły się 3 grupy obejmujące głównie różne kategorie robotników. Usytuowanie tych grup ludności bywa ogólnie określane jako „peryferyjne", w odróżnieniu od „centralnego" usytuowania zamożniejszych grup społeczno-zawodowych. Pozycje każdej grupy osobno wziętej wykazują wszakże dość znaczne odmienności.

W okresie 1982–1990 udziały grupy niewykwalifikowanych robotników w zawodach rzemieślniczych i grupy robotników przemysłowych spadły we wszystkich wyróżnionych kategoriach osiedli. Spadki te nie były znacząco różne od średnich spadków krajowych. Grupa wykwalifikowanych robotników w zawodach rzemieślniczych natomiast odnotowała wzrost udziałów. Był to wzrost skorelowany wyraźnie ujemnie z wielkością i typem osiedli: największy był w gminach wiejskich, najmniejszy – w aglomeracji paryskiej.

Istotne zróżnicowanie tempa zmian uwidoczniło się, znów, w skali poszczególnych aglomeracji. Spadek udziału niewykwalifikowanych robotników-rzemieślników był większy w gminach centralnych, a grupy robotników przemysłowych odwrotnie – w gminach peryferyjnych. W gminach peryferyjnych większy był też wzrost udziałów wykwalifikowanych robotników-rzemieślników.

Redystrybucja dwu pozostałych, pośrednich grup społeczno-zawodowych wyglądała następująco. W grupie skupiającej działalności rzemieślnicze i usługowe nastąpiły przesunięcia, po pierwsze – z kantonów wiejskich i mniejszych miast (poniżej 50 tys. mieszkańców) do dużych aglomeracji, zwłaszcza prowincjonalnych, po drugie – z centrów dużych aglomeracji do stref podmiejskich. Udział zatrudnionych w wy-

http://rcin.org.pl

mienionych działalnościach najbardziej zmalał na wsi, a najbardziej zwiększył się w aglomeracjach miejskich liczących powyżej 200 tys. mieszkańców.

Przeciwny kierunek miała redystrybucja grupy działalności technicznych jako całości, nastawiona ogólnie na „peryferyzację". Udział zatrudnionych w tej grupie najbardziej spadł w aglomeracji paryskiej, a najbardziej wzrósł w kantonach wiejskich i w mniejszych miastach.

W prezentowanym studium, podobnie jak w innych pracach francuskich, wzrost znaczenia zamożniejszych grup ludności na niektórych obszarach określany jest najczęściej terminem *embourgeoisement*, czyli nabieranie mieszczańskiego charakteru – zmieszczanienie. Rozróżnia się przy tym dwie formy zmieszczanienia jednostki osadniczej, zależnie od stopnia nasycenia – w momencie wyjściowym – ludnością zamożną, i co za tym idzie – od możliwości jej ekspansji. Są to: zmieszczanienie poprzez wykluczenie innych grup (*embourgeoisement par exclusion*) i zmieszczanienie bezpośrednie o orientacji technologicznej (*embourgeoisement direct à tendance technologique*).

Zmieszczanienie poprzez wykluczenie polega przede wszystkim na bezwzględnym i względnym wzroście liczebności wyższych kadr oraz kierowników przedsiębiorstw zatrudniających co najmniej 10 pracowników. Inne grupy społeczno-zawodowe ulegają daleko posuniętemu wypieraniu. Zmieszczanienie bezpośrednie o orientacji technologicznej jest wyraźnie zorientowane na techniczne środowisko pracy, związane z dużymi i średnimi przedsiębiorstwami. Wyróżnia się znacznym wzrostem liczebności i udziału w strukturze społeczno-zawodowej ludności takich grup, jak właściciele i kierownicy przedsiębiorstw, wolne zawody, kadry administracyjno-gospodarcze, inżynierowie. Występowanie obu wymienionych form zmieszczanienia związane jest, jak dotychczas, prawie wyłącznie z największymi aglomeracjami miejskimi.

Ogólnie biorąc, studium A. Chenugo i N. Tabard uwypukla dwa główne aspekty redystrybucji grup społeczno-zawodowych ludności Francji w ostatniej dekadzie. Są to: z jednej strony wzrost tendencji do większej segregacji przestrzennej w obszarach centralnych (zwłaszcza w największych aglomeracjach), z drugiej natomiast strony – do mniejszej segregacji lub nawet do pewnego ujednolicenia struktury społeczno-zawodowej ludności w obszarach peryferyjnych (zwłaszcza w obrębie małych miast i na terenach wiejskich). Na płaszczyźnie rozważań w kategoriach koncentracji/dekoncentracji oznaczałoby to makroskalowe, selektywne przesunięcie: zamożniejszych grup ludności w kierunku „urbanizacyjnym" (do obszarów centralnych oraz podmiejskich stref aglomeracji), mniej zamożnych natomiast w kierunku „kontrurbanizacyjnym" (na gorzej wyposażone peryferie wielkich aglomeracji, do mniejszych skupisk miejskich i na obszary wiejskie).

PARADOKSY KONTRURBANIZACJI ZWIĄZANE Z SELEKTYWNOŚCIĄ PROCESU

Warto pokrótce zwrócić uwagę przede wszystkim na paradoks sformułowany przez I. Weekleya (1988), polegający na stwierdzeniu, że kontrurbanizacja może w pewnych sytuacjach prowadzić do depopulacji obszarów peryferyjnych. Na przy-

http://rcin.org.pl

kładzie niziny East Midlands, Weekley przedstawił trwające znaczne wyludnianie się małych wsi (poniżej 1000 mieszkańców), dokonujące się w miarę zastępowania dawnych mieszkańców przez ludność napływową. Należy podkreślić, że chodziło tu o wyludnianie się małych wsi następujące już nie w warunkach ogólnej depopulacji obszarów wiejskich, lecz w warunkach wzrostu całkowitej liczby ludności okręgów, w skład których wchodzą te wsie (por. także Rowswell 1989).

Przyczyny wyludniania się opisywanych wsi tkwią, ogólnie biorąc, w dwóch społecznych przejawach kontrurbanizacji (przejawach nie związanych, same przez się, ze wzrostem liczby ludności), w literaturze angielskiej nazywanych dżentryfikacją i geriatryfikacją. Dżentryfikacja (*gentrification*, od *gentry* – szlachta, mieszczaństwo, ogólnie: ludzie o dobrej pozycji społecznej) oznacza tutaj relatywny wzrost liczebności klasy średniej, wynikający z napływu bardziej mobilnych, zamożnych przedstawicieli tej klasy oraz/lub odpływu młodych, mniej zasobnych mieszkańców. Geriatryfikacja to postępujące starzenie się ludności danej miejscowości, z uwagi na wzrost udziału ludzi starszych i starych wśród dotychczasowych mieszkańców oraz imigrację ludzi w wieku emerytalnym lub przedemerytalnym i innych przybyszów znajdujących się w późniejszych stadiach cyklu życiowego (rodzinnego). W zbadanej przez Weekleya sytuacji, gdy miejscowe zasoby mieszkaniowe są względnie stałe, efektami dżentryfikacji i geriatryfikacji bezpośrednio prowadzącymi do przyspieszonej depopulacji wsi są w szczególności: spadek wielkości gospodarstw domowych i mniejsze zagęszczenie mieszkań, fuzja sąsiadujących ze sobą nieruchomości, przekształcanie dawnych wiejskich budynków mieszkalnych w „drugie domy".

W kategoriach paradoksu opisywane są nie tylko przejawy depopulacji niektórych obszarów wiejskich Wielkiej Brytanii, lecz także będące ich następstwem – przejawy ogólniejszego regresu, z degeneracją infrastruktury ekonomicznej i społecznej na pierwszym miejscu (por. Clout 1993).

Z sytuacją właściwą dla „paradoksu kontrurbanizacyjnego" wyprowadzonego przez Weekleya (1988) na podstawie badań w Wielkiej Brytanii zbieżna jest, w dużym zakresie, tendencja rozwoju ludnościowego i przestrzennego niektórych obszarów w zasięgu dużych aglomeracji miejskich we Francji. Podobnie jak we wsiach angielskich, ulegających dżentryfikacji i geriatryfikacji, maleje liczba ludności w gminach francuskich objętych procesem zmieszczanienia (*embourgeoisement*), a zwłaszcza „zmieszczanienia poprzez wykluczenie" (Chenu, Tabard 1993; por. też s. 37 niniejszej publikacji).

Wraz z rosnącym niedoborem dostępnych działek budowlanych i mieszkań wzajemne oddziaływanie preferencji zamożnych grup ludności i mechanizmów rynku nieruchomości prowadzi do odpływu uboższych grup mieszkańców i do ogólnej dekoncentracji. Proces eliminacji (wykluczania) może w końcu dotknąć same najbogatsze grupy i jeszcze bardziej przyspieszyć rozgęszczenie ludności i działalności gospodarczych (w rezultacie – na przykład – budowy kompleksów administracyjno-biurowych chętnie lokujących się obecnie na peryferiach wielkich miast).

Przytaczane powyżej *case studies* eksponowały dżentryfikację i geriatryfikację jako zjawiska łączące się z depopulacją w intencji ukazania pewnego paradoksu kontrurbanizacyjnego. Związek kontrurbanizacji z wyludnianiem się obszarów, za po-

http://rcin.org.pl

średnictwem dżentryfikacji bądź także geriatryfikacji, nie jest jednak całkowicie jednoznaczny. Jak wspomniano na początku niniejszego podrozdziału, kontrurbanizacja może prowadzić do depopulacji w pewnych sytuacjach. Z badań prowadzonych przez D. Spencera (1994), też na obszarach wiejskich, wynika, że dżentryfikacja nie zawsze musi się wiązać z regresem ludnościowym lub regresem w ogóle. Jeśli chodzi o obszary miejskie „dżentryfierzy" (*gentrifiers*) z reguły żyją w mniejszym zagęszczeniu niż ich poprzednicy. Raczej powszechna jest przy tym opinia, że ubytki ludności mają niekorzystny wpływ na struktury ludnościowe wewnętrznych obszarów aglomeracji. Z drugiej jednak strony, dość liczne przykłady miejskiej przebudowy i odnowy dały impuls do traktowania dżentryfikacji jako ważnego, charakterystycznego dla lat siedemdziesiątych, aspektu szerokiego ruchu na rzecz ponownego ożywienia centrów miejskich (por. Robert, Randolph 1983; Conzen 1983). Taki też sens ma określanie dżentryfikacji jako migracyjnego ruchu powrotnego, związanego z rekonstrukcją i modernizacją miast (por. Dzieciuchowicz 1995).

Opisuje się też dżentryfikację idącą w parze z odmłodzeniem ludności. J.-C. Boyer (1992), na przykład, przedstawił łączne występowanie zjawisk dżentryfikacji i odmłodzenia demograficznego jako charakterystyczne dla prawie wszystkich obszarów objętych peryurbanizacją w regionie Ile-de-France (por. także Berger 1986).

http://rcin.org.pl

UWAGI DOTYCZĄCE PRZESTRZENNYCH JEDNOSTEK ODNIESIENIA, PRZEDZIAŁÓW CZASOWYCH I METOD STOSOWANYCH W BADANIACH NAD KONTRURBANIZACJĄ

JEDNOSTKI PRZESTRZENNE

W badaniach procesu kontrurbanizacji istotną sprawą jest niewątpliwie wybór przestrzennych jednostek odniesienia. Niektórzy autorzy sądzą wręcz, że jest to sprawa najważniejsza.

W dotychczasowych badaniach były stosowane, i nadal bywają stosowane i zestawiane ze sobą, jednostki przestrzenne oraz ich agregaty bardzo różne pod względem rodzaju, wielkości i struktury. Zdarza się to zwłaszcza w mniej szczegółowych badaniach, bądź we wstępnych etapach badań. W późniejszych etapach jednostki te usiłuje się ujmować w grupy odzwierciedlające główne wymiary ilościowe i jakościowe tych jednostek, w relacjach obszary metropolitalne–obszary niemetropolitalne, obszary miejskie–obszary wiejskie.

Stopniowo zaczęło się utrwalać przekonanie, że proces kontrurbanizacji winien być analizowany przede wszystkim w skali subregionalnej. A. Champion (1989d, s. 84) stwierdził z naciskiem, że „[...] studia nad kontrurbanizacją powinny być umieszczone w pośredniej skali przestrzennej – niemalże z definicji, ponieważ jest to podstawowa skala systemu miejskiego". Zgodnie z powyższym uznano, że jednostkami najbardziej adekwatnymi do badań kontrurbanizacji są – porównywalne w możliwie dużym stopniu – określone jednostki funkcjonalne (zdelimitowane według procedur regionalizacyjnych rozciągniętych na całe terytoria poszczególnych krajów i uwzględniających sytuacje istniejące na końcu badanego okresu), odzwierciedlające funkcjonalną rzeczywistość systemów miejskich lub w ogóle systemów osadniczych. Wyjście od takich jednostek pozwala między innymi na oddzielenie, a przynajmniej na próbę oddzielenia procesu kontrurbanizacji od węższego procesu suburbanizacji, co oczywiście nie jest łatwe, chociażby ze względu na paralelizm tych procesów.

Nasuwa się tutaj jeszcze kwestia rozgraniczenia procesu kontrurbanizacji i procesu peryurbanizacji (*periurbanisation*), od wielu lat żywo roztrząsanego zwłaszcza w literaturze frankofońskiej. Przypomnijmy, że „peryurbanizacja" – przynajmniej w pracach francuskich – wykracza poza „suburbanizację" i jest przez niektórych autorów definiowana jako rozszerzenie urbanizacji poprzez wielkoskalową decentralizację. Peryurbanizacja dotyczy obszarów wokółmiejskich (*espaces périurbains*), stanowią-

http://rcin.org.pl

cych obszary pośrednie między obszarami podmiejskimi a dalszymi obszarami czysto wiejskimi. Ważne w związku z badaniami nad kontrurbanizacją jest to, że wprawdzie – w ujęciu węższym – peryurbanizacja (oraz rurbanizacja jako jeden ze szczególnych procesów peryurbanizacji) nie odnosi się do obszarów wiejskich oddalonych od wszelkich ośrodków miejskich, ale – w ujęciu szerszym – niekoniecznie musi być bezpośrednio wiązana z sąsiedztwem miejskim (por. Berger i in. 1980 z dyskusją nad koncepcją rurbanizacji w ujęciu Bauera i Rouxa; patrz także Jałowiecki 1987; Berger 1989). Nawiasem mówiąc, praca G. Bauera i J.-M. Rouxa (1976) zatytułowana *La rurbanisation ou la ville éparpillée* (Rurbanizacja albo miasto rozproszone) uznana została za pierwszą większą pracę dotyczącą kontrurbanizacji (*sic*!) we Francji (patrz Winchester, Ogden 1989).

Za jednostki adekwatne do badań nad kontrurbanizacją uważa się, zwłaszcza, standardowe metropolitalne obszary statystyczne (*standard metropolitan statistical areas* = SMSAs), z wyodrębnieniem największych, tak zwanych połączonych metropolitalnych obszarów statystycznych (*consolidated metropolitan statistical areas* = CMSAs) i wchodzących w ich obręb podstawowych metropolitalnych obszarów statystycznych (*primary metropolitan statistical areas* = PMSAs), obecne – z różnymi zmianami – w urzędowej statystyce USA od kilkudziesięciu lat (por. Frey 1990).

W przypadku Wielkiej Brytanii są to regiony funkcjonalne identyfikowane jako zasięgi lokalnych rynków pracy (*local labour market areas* = LLMas), wyróżnione przez uniwersytecki Ośrodek Studiów nad Rozwojem Miejskim i Regionalnym (*Centre for Urban and Regional Development Studies* = CURDS) w Newcastle upon Tyne początkowo dla potrzeb analizy danych spisu ludności z 1981 r., później – dla potrzeb analizy przemian miejskich i regionalnych w ogóle. Wyróżnione zasięgi lokalnych rynków pracy w liczbie 281 stanowią w istocie funkcjonalne regiony miejskie o dużym stopniu względnego domknięcia ujmowanego w kategoriach codziennych dojazdów do pracy. Zasięgi te, według stopnia ich zależności od głównych ośrodków miejskich, podzielono przede wszystkim na zasięgi metropolitalne główne (*metropolitan dominants*) i podporządkowane (*metropolitan subdominants*). Oprócz zasięgów metropolitalnych wydzielono zasięgi niemetropolitalne, względnie niezależne od największych metropolii, określone jako *freestanding areas* (z dalszym podziałem na obszary miejskie i wiejskie, zależnie od wielkości ich głównego ośrodka) (por. Champion 1989a, 1994).

W przypadku Niemiec Zachodnich są to, po pierwsze: funkcjonalne regiony miejskie (58 regionów) – regiony węzłowe obejmujące ośrodki centralne wyższego rzędu i powiązane z nimi obszary zaplecza. Zostały one wydzielone przez Federalny Zakład Badań Regionalnych i Organizacji Przestrzeni (*Bundesforschungsanstalt für Landeskunde und Raumordnung* = BfLR); w literaturze niemieckiej nazywane są krótko „zasięgami BfLR" (*BfLR-Bereiche*) (por. Kontuly, Vogelsang 1988). Oprócz tego istnieją, wyróżnione w 1981 r. również przez BfLR, mniejsze jednostki funkcjonalne: 75 regionów planowania (*Raumordnungsregionen*). Zarówno jedne, jak i drugie obejmują cały obszar Niemiec Zachodnich (por. Kontuly 1991; Kontuly, Schön 1994).

W przypadku Francji są to tak zwane strefy zaludnienia przemysłowego i miejskiego, w skrócie – strefy przemysłowo-miejskie (*zones de peuplement industriel et urbain* = ZPIU), po raz pierwszy wydzielone przed ponad 30 laty przez Krajowy

http://rcin.org.pl

Instytut Statystyki i Badań Ekonomicznych (*Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques* = INSEE). Również i one stanowią funkcjonalne regiony miejskie, złożone z miast lub aglomeracji miejskich oraz otaczających je obszarów pośrednich między obszarami miejskimi i wiejskimi, wydzielone przede wszystkim na podstawie codziennych dojazdów do pracy, zatrudnienia poza rolnictwem oraz liczby i wielkości zakładów przemysłowych i usługowych. Na początku lat osiemdziesiątych w strefach przemysłowo-miejskich mieszkało około 90% ogółu ludności Francji (por. Winchester, Ogden 1989).

W ostatnich kilku latach norma prowadzenia badań nad kontrurbanizacją wyłącznie lub głównie w mezoskali jest coraz częściej kwestionowana, odpowiednio do postulatów i uzasadnień dotyczących roli wymiaru lokalnego.

PRZEDZIAŁY CZASOWE

Przeważająca większość prac dotyczących kontrurbanizacji, chodzi zwłaszcza o prace wcześniejsze, operowała przedziałami czasowymi obejmującymi najczęściej okresy dziesięcioletnie, wykorzystując dane ze spisów powszechnych ludności. (Ogólna prezentacja przebiegu zjawiska kontrurbanizacji, zawarta w poprzednich rozdziałach niniejszej publikacji, przeważnie operuje też tylko takimi okresami.) Stosownie do tych danych, prace te ukazywały tendencje procesu kontrurbanizacji zarysowujące się na przestrzeni dłuższych okresów.

Stosunkowo prędko pojawiły się prace podkreślające użyteczność i niezbędność posługiwania się krótszymi przedziałami czasowymi, najlepiej jednorocznymi, z wykorzystaniem alternatywnych pozaspisowych źródeł danych. W szczególności szacunkowe dane ludnościowe dla poszczególnych lat okazały się o wiele pewniejszą, niż dane ze spisów, podstawą do analizy zjawiska kontrurbanizacji. Zaczęto rozwijać bardziej szczegółowe dociekania dotyczące periodyzacji procesu kontrurbanizacji na podstawie tendencji rozwoju w krótszych okresach.

W odróżnieniu od ocen dotyczących natężenia procesu kontrurbanizacji w dekadzie 1970–1980, wykonanych na podstawie analizy danych ze spisów ludności, stwierdzono na przykład, że wzrost ludnościowy obszarów niemetropolitalnych USA poważnie się zmniejszył już w ciągu ostatnich trzech lat tej dekady.

Podobnie, szczegółowe badania wykonane przez A. G. Championa (1987, 1989a, 1994) dla Wielkiej Brytanii wykazały, że wzrost przemieszczeń ludnościowych o kierunku miasto–wieś miał miejsce głównie w latach 1961–1971 i że tak zwana rewersja ludnościowa uległa sama odwróceniu w pierwszych latach następnej dekady. I tak, stopa wzrostu zaludnienia peryferyjnych, wiejskich obszarów (kategoria *remoter, largely rural districts*) przekroczyła na początku lat sześćdziesiątych średnią ogólnokrajową i rosła aż do 1971/72 r., szczególnie szybko w 1970/71 r. Później spadała, aby począwszy od 1980/81 r. znów rosnąć i w 1987/88 r. osiągnąć wartość niewiele niższą od osiągniętej w 1971/72 r. Od 1987/88 r. stopa wzrostu ludnościowego tych obszarów gwałtownie maleje: w ciągu dwu następnych lat, do 1989/90 r., zniżyła się niemal do poziomu z 1961/62 r., to jest do poziomu średniej ogólnokrajowej.

http://rcin.org.pl

Swego rodzaju lustrzanym odbiciem powyższej sekwencji jest rozwój ludnościowy drugiej skrajnej kategorii osadniczej – centrum Wielkiego Londynu (*Inner London*). Emigracja netto z centralnych okręgów Wielkiego Londynu była największa w 1970/71 r., na rok przed kulminacją wzrostu ludnościowego wiejskich peryferii kraju. W 1970/71 r. stopa wzrostu zaludnienia, ujemna, spadła do najniższego poziomu, niższego około 3 punkty procentowe od średniej ogólnokrajowej. Począwszy od tego roku dokonał się generalny zwrot dotyczący tej sytuacji. Stopa wzrostu zaludnienia centralnych okręgów londyńskich zaczęła względnie szybko rosnąć i po tylko jednym większym załamaniu (w 1987/88 r.) wzniosła się w 1989/90 r. zarówno ponad wartość stopy wzrostu ogólnokrajowego, jak i stopy wzrostu peryferyjnych obszarów wiejskich.

Wyniki badań na podstawie danych dla poszczególnych, następujących po sobie lat pozwoliły na wysunięcie i próbę udokumentowania tezy o cyklicznym charakterze procesu kontrurbanizacji (por. s. 25 i następne niniejszej publikacji). Rezultaty bazujące na danych „dziesięcioletnich" ze spisów powszechnych sugerowały, że kontrurbanizacja w Wielkiej Brytanii, podobnie jak w wielu innych krajach, była w znacznym stopniu sprawą dekady lat siedemdziesiątych (stąd określenie „dekada kontrurbanizacyjna"). W odróżnieniu od tego pokazano, na przykładzie migracji i zaludnienia obszarów wiejskich, że prawie cała ta dekada była związana ze spadkową fazą dłuższego „cyklu decentralizacji". Cykl ten trwał w przybliżeniu od początku lat sześćdziesiątych do początku lat osiemdziesiątych: cezurę między fazą wzrostową a fazą spadkową stanowił początek lat siedemdziesiątych. Na początku lat osiemdziesiątych rozpoczął się następny cykl decentralizacji: faza przyspieszonego wzrostu wiejskiego trwała aż do ostatniej recesji gospodarczej z końca tej dekady.

Z powyższego wynikałoby, jak stwierdził Champion (1994, s. 1517), że „[...] w przeciwieństwie do tego, co miało miejsce w USA i wielu krajach europejskich, odwrót od decentralizacji nie uległ w Wielkiej Brytanii przyspieszeniu w ciągu ostatniej dekady; w zamian za to w połowie lat osiemdziesiątych nastąpił ponowny wzrost ludności wiejskiej".

Stwierdzenie powyższe jest ogólnie zbieżne z wynikami innych studiów, na przykład studiów dotyczących kontrurbanizacji przemysłowej, też posługujących się krótszymi przedziałami czasowymi. Tutaj przywołamy tylko pracę A. R. Townsenda (1993), dowodzącą zarówno cykliczności przemysłowych przesunięć miasto–wieś, jak i ich „systematyczności i trwałości". Praca ta odnosi się do okresu 1981–1989 podzielonego na 3 podokresy: 1981–1984, 1984–1987 i 1987–1989 (wykorzystuje dane spisów przemysłowych z lat 1981, 1984, 1987 i 1989), podstawowymi natomiast wskaźnikami, służącymi za podstawę orzekania o wielkości i kierunku tych przesunięć, są wartości tak zwanego przesunięcia różnicującego albo dyferencjalnego (według Dunna analizy *shift-share*), spowodowanego pozastrukturalnym efektem regionalnym.

W całym rozważanym okresie zatrudnienie w przemyśle spadło około 15%: liczba zatrudnionych zmalała we wszystkich kategoriach obszarów z wyjątkiem peryferyjnych okręgów wiejskich. Spadek ten był jednak bardzo różny, zarówno w porównaniu między poszczególnymi kategoriami obszarów, jak i między poszczególnymi analizo-

http://rcin.org.pl

wanymi podokresami. Ujmując rzecz od strony wskaźników przesunięcia różnicującego, stwierdzono przede wszystkim wzrost rozbieżności, z upływem czasu, między skrajnymi wartościami wskaźników dla poszczególnych kategorii obszarów. Najmniejsze rozbieżności i prawie regularną gradację wskaźników – od mniej do bardziej korzystnych w miarę przechodzenia od najbardziej do najmniej zurbanizowanych obszarów – zarejestrowano w latach 1981–1984, największe natomiast w latach 1987–1989.

Na południu Wielkiej Brytanii ogólne przesunięcie przemysłu z obszarów miejskich do wiejskich i jednocześnie najkorzystniejsze przesunięcia różnicujące we wszystkich kategoriach obszarów uwidoczniły się najwyraźniej w podokresie 1981–1984. Prawie wszystkie obszary wykazały relatywnie coraz mniej korzystne przesunięcia w dwu następnych podokresach: korzystny zwrot nastąpił tylko w centralnych okręgach Wielkiego Londynu i w najbardziej peryferyjnych obszarach wiejskich, w podokresie 1987–1989. Jeśli chodzi o północne regiony Wielkiej Brytanii, wszystkie najwyższe w hierarchii osadniczej kategorie obszarów miały w ostatnim wydzielonym podokresie 1987–1989 przesunięcia różnicujące gorsze, niż w okresie poprzednim; z kolei te ostatnie były w przypadku okręgów metropolitalnych relatywnie nieco lepsze niż w pierwszym podokresie 1981–1984. Kategoria obszarów dawno uprzemysłowionych i obszarów tradycyjnie słabo uprzemysłowionych (okręgi z „nowymi miastami", okręgi „mieszane" i peryferyjne okręgi wiejskie) osiągnęła natomiast najwyższe, dodatnie wskaźniki w podokresie 1987–1989.

Dla Niemiec Zachodnich T. Kontuly i P. Schön (1994) na podstawie korelacji między wielkością migracji netto w kolejnych latach a wielkością/gęstością zaludnienia poszczególnych regionów ustalili następującą trajektorię procesu kontrurbanizacji/urbanizacji w latach 1970–1989. W długim, piętnastoletnim okresie 1970–1984 przeważała relatywnie wolno opadająca linia trendu (od dodatnich do coraz większych ujemnych wartości współczynników korelacji migracje–zaludnienie w regionach), świadcząca o postępującej tendencji do kontrurbanizacji: ewidentna kontrurbanizacja datuje się od 1979 r. Po 1984 r. nastąpił zwrot i linia trendu zaczęła się szybko wznosić stosownie do wzrostu tendencji urbanizacyjnej. Był to zwrot raptowny: zaledwie w ciągu trzech lat dokonało się przesunięcie od wskaźników właściwych dla stanu kontrurbanizacji do (statystycznie znaczących) wskaźników urbanizacji. Kolejne załamanie trendu zarysowało się w 1988 r.

METODY I TECHNIKI BADAŃ

W badaniach nad kontrurbanizacją stosowano i stosuje się, pojedynczo lub w zestawach, różne metody i techniki statystyczne, graficzne, kartograficzne, w różnym stopniu powiązane ze sobą pod względem formalnym i merytorycznym.

Przez długi czas służyły one dostarczaniu dowodów na istnienie zjawiska kontrurbanizacji głównie w sensie takich definicji kontrurbanizacji, jak definicje B. J. L. Berry'ego (1976) i A. J. Fieldinga (1982, 1983). W szczególności były to:

1. Współczynniki koncentracji ludnościowej Hoovera, które ilustrowały załamanie wcześniejszej generalnej tendencji rozwoju ludnościowego, to znaczy spadek kon-

http://rcin.org.pl

centracji ludności (w różnych skalach przestrzennych), czy też ów „ruch od stanu większej do stanu mniejszej koncentracji" (por. np. Vining, Strauss 1977; Vining, Kontuly 1978; Gordon 1979; Kontuly i in. 1986). Do podobnego celu wykorzystywano regułę wielkości miast według kolejności Zipfa (por. np. Ceresa i in. 1983).

2. Kartogramy, wykresy i inne zobrazowania graficzne przedstawiające regionalne zmiany tempa wzrostu ludnościowego i ich związek z wielkością zaludnienia poszczególnych regionów (por. Kontuly i in. 1986). Analiza tych zmian, odnosząca wskaźniki wzrostu liczby ludności w poszczególnych regionach do średnich ogólnokrajowych, wykazywała w szczególności „spadek heterogeniczności", to znaczy bardziej jednorodny rozkład przestrzenny wzrostu ludnościowego. Korelacja ujemna między regionalnymi stopami wzrostu ludności a wielkością zaludnienia poszczególnych regionów ilustrowała przesunięcie w kierunku kontrurbanizacji: wzrost liczby ludności w regionach mniej zaludnionych, spadek natomiast w regionach bardziej zaludnionych.

3. Analiza korelacji. Za pomocą analizy korelacji potwierdzano istnienie zależności „kontrurbanizacyjnej" zakładanej w definicji A. J. Fieldinga (1982, 1983): statystycznie znaczącej korelacji ujemnej między wielkością regionów z jednej strony, a stopami wzrostu ludności oraz stopami migracji netto z drugiej strony. Wielkość regionów (*sizes of places*, *settlement size* Fieldinga) wyrażano w bezwzględnych liczbach ludności lub – jak to czynił sam Fielding – w liczbach mieszkańców na 1 km^2. Od czasu ukazania się prac T. Kontuly'ego i współautorów określenie wielkości regionu uległo sprecyzowaniu i niejako „zdezagregowaniu". Do oznaczenia wielkości regionu (*settlement size*) używa się obecnie dwu wskaźników: wskaźnika „wielkości zaludnienia regionu" (*regional population size*) i „gęstości zaludnienia regionu" (*regional population density*) (por. Kontuly i in. 1986; Kontuly, Vogelsang 1988; Kontuly, Schön 1994).

4. Analiza przesunięć Dunna (*shift-share analysis*). Zastosowanie tej metody będącej pewnym prostym modelem deterministycznym przeżywa prawdziwy renesans w krajach Zachodu. W studiach nad kontrurbanizacją uważana jest za narzędzie szczególnie przydatne do badania kontrurbanizacji przemysłowej (por. Butzin 1986; Townsend 1993; Fielding 1994).

Rodzaj wykorzystywanych metod i technik miał naturalnie wpływ na rezultaty badań. Dla przykładu przytoczymy problem datowania kontrurbanizacji w Niemczech Zachodnich.

W 1978 r. D. R. Vining i T. Kontuly, a następnie w 1982 r. D. R. Vining i R. Pallone, na podstawie wyłącznie analizy danych o całkowitych migracjach netto z/i do największych, ekonomicznie i politycznie dominujących miejskich regionów rdzeniowych w wybranych krajach, datowali początek tendencji kontrurbanizacyjnej w Niemczech Zachodnich od lat sześćdziesiątych, a właściwie nawet od lat pięćdziesiątych, ewidentny natomiast rozwój kontrurbanizacji od lat siedemdziesiątych.

W 1986 r. T. Kontuly, S. Wiard i R. Vogelsang wykorzystując różne metody uzyskali następujące wyniki. Współczynniki koncentracji ludnościowej Hoovera wskazały na spadek koncentracji ludności w latach 1968–1979, w różnych skalach przestrzennych. Rozkład przestrzenny wzrostu ludnościowego stał się bardziej jednorod-

http://rcin.org.pl

ny: w latach siedemdziesiątych 60% regionów miało wskaźniki wzrostu ludnościowego wyższe od średniej ogólnokrajowej (podczas gdy w latach sześćdziesiątych 50%, a w latach pięćdziesiątych 40%). Dla lat siedemdziesiątych wykazano statystycznie znaczącą, ujemną (a więc „kontrurbanizacyjną") zależność między wskaźnikami wzrostu ludnościowego a wielkością/gęstością zaludnienia poszczególnych regionów. Nie stwierdzono natomiast, dla poszczególnych podokresów w latach siedemdziesiątych, aż do 1976 r. znaczącej, wskazującej na istnienie kontrurbanizacji, ujemnej zależności między całkowitymi migracjami netto a gęstością zaludnienia regionów.

Weryfikacja tych ustaleń, na podstawie danych o migracjach dla poszczególnych lat i w podziale na poszczególne grupy wieku migrantów, pozwoliła na uściślenie datowań, zarazem wszakże spowodowała ich znaczne rozczłonkowanie. W 1988 r. T. Kontuly i R. Vogelsang, za pomocą takiej samej analizy korelacji, jak we wcześniejszych pracach, ustalili, że początek zjawiska kontrurbanizacji w Niemczech Zachodnich należy datować wielorako: na 1982 r. – jeśli się uwzględni migracje wewnętrzne ogółem, na 1980 r. – jeśli się uwzględni tylko migracje ludności niemieckiej, na 1972 r. – jeśli tylko migracje grupy wieku 30–49 lat itd. (por. s. 34–35 niniejszej publikacji).

UJĘCIA MODELOWE

Dotychczas nie wykształciły się szerzej ujęcia modelowe, zwłaszcza ujęcia bardziej złożone, dotyczące ściśle zjawiska kontrurbanizacji. Istnieją jednak próby wiązania (bądź nawet rzeczywistej integracji) studiów nad kontrurbanizacją, głównie kontrurbanizacją rozumianą jako proces cykliczny, z różnymi koncepcjami cykli (lub stadiów) rozwoju miast, a co za tym idzie – inkorporowania i adaptacji modeli tworzonych w obrębie tych koncepcji.

W szczególności należy wskazać na sięganie do modeli rozwoju funkcjonalnych regionów miejskich, dokładniej – modeli przestrzennej redystrybucji ludności (i ewentualnie działalności gospodarczych) w obrębie tych regionów. Zauważmy przy tym, że zastosowanie wymienionych modeli wykroczyło już daleko poza przedmiotowe granice regionów miejskich, obejmując całe systemy miejskie, a nawet całe krajowe systemy osadnicze. Jest to zrozumiałe zwłaszcza w warunkach silnego umiastowienia, kiedy to podział na regiony (miejskie) wyczerpuje całość przestrzeni ogólnokrajowej. Stąd też modele te bywają nazywane, po prostu, modelami rozwoju miejskiego.

Wśród tych modeli trzeba przede wszystkim wyróżnić modele zapoczątkowane przed 25 laty w pracy P. Halla (1971), a następnie modyfikowane i rozwijane – po dziś dzień – zarówno przez Halla i współautorów, jak i przez innych badaczy (por. m. in. Hall 1973; Hall, Hay 1980; Hall 1988; Cheshire, Hay 1989; Cheshire 1995; Klaassen, Paelinck 1979; Klaassen i in. 1981; Berg i in. 1982; Berg, Klaassen 1987; Klaassen, Berg 1988). Do tej pory funkcjonują też jeszcze starsze modele, zwłaszcza modele J. P. Gibbsa (1963) i A. Preda (1965). Między innymi na tych ostatnich zbudował swoją „teorię koncentracji ludności" M. Palomaki (1986).

Realny czas, do którego odnoszone są powyższe modele, obejmuje w przybliżeniu okres rozwoju miejskiego po rewolucji przemysłowej. Nie ma tutaj potrzeby ani

http://rcin.org.pl

miejsca na szczegółową prezentację tych modeli, ich poszczególnych wariantów oraz ewolucji. Zwrócimy tylko uwagę na niektóre kwestie podstawowe, zwłaszcza te, które są ważne z punktu widzenia przedmiotu niniejszego opracowania.

W rozwiniętej postaci modele te – mowa o modelach Halla i pochodnych – operują hipotetycznym cyklem 8 faz (*phases*), składających się na 4 stadia (*stages*) rozwoju regionów miejskich: urbanizacji, suburbanizacji, dezurbanizacji i reurbanizacji lub – odpowiednio – koncentracji, dekoncentracji, dyspersji i rekoncentracji (por. Korcelli 1986a, 1995)[2]. Każda z tych faz (każde ze stadiów) jest opisana w kategoriach relacji między zmianami demograficznymi zachodzącymi w rdzeniu miejskim, w strefie zewnętrznej i w całym regionie, relacji eksponujących podstawowe tendencje centralizacyjne/decentralizacyjne (koncentracyjne/dekoncentracyjne) (tab. 5).

Modele te przyjmują, że w miarę upływu czasu regiony składające się na krajowe systemy miejskie powinny w sposób dość regularny przechodzić przez kolejne fazy (stadia) rozwojowe. Przy tym, jeśli pierwotne ujęcie Hallowskie stanowiło konstrukcję jak gdyby zamkniętą, obejmującą cykl stadiów od swego rodzaju młodości urbanizacyjnej (stadium 1) aż po dojrzałość bądź starość (stadium 4 *decentralization in decline*, czyli decentralizacji w warunkach spadku liczby ludności na całym obszarze regionu), to przekonstruowane ujęcie Klaassenowskie zarysowane jest w bardziej otwarty, ewolucyjny sposób. Wyróżniając po stadium „dezurbanizacji" następne stadium „reurbanizacji", zakłada ono powrót do urbanizacji i możliwość powtórzenia się całego cyklu (por. Champion 1986).

W związku z badaniami nad kontrurbanizacją interesująca jest ta zmiana w modelach, która jeszcze wyraźniej uwypukla problem koncentracji *versus* dekoncentracji, bądź urbanizacji *versus* kontrurbanizacji. Tak więc ujęcie przedstawione przez P. Cheshire'a (1995) operuje cyklem rozwojowym, którego pierwsza faza mieści się w obrębie stadium reurbanizacji. Rezygnuje się tutaj z dotychczasowego „logicznego" uporządkowania etapów rozwojowych, na rzecz takiego uporządkowania, które na pierwszym miejscu stawia kwestię ogólnej koncentracji lub dekoncentracji. Przyjęty nowy porządek dzieli wyróżnione fazy symetrycznie na dwie równe części: 4 fazy „centralizacyjne" i 4 fazy „decentralizacyjne" (por. tab. 4 i 5). Stanowi to dużą zaletę w rozważaniach nad kontrurbanizacją.

Modele powyższe były dość chętnie testowane zarówno przez ich autorów, jak przez innych badaczy, chociaż uzyskiwane wyniki nasuwały różne zastrzeżenia. Te ostatnie, jak się wydaje, wiązano najczęściej z ograniczeniami statystyki (niekompletność bądź niepełna porównywalność wykorzystywanych danych) oraz ze stosowaniem różnych podziałów przestrzennych (odmienności w definiowaniu i delimitowaniu regionów i ich części składowych, różnice w wielkości i liczbie jednostek przestrzennych). Spośród zastrzeżeń ściśle merytorycznych wysuwano między innymi nieadekwatność modeli (przynajmniej w ich początkowej postaci), jeśli chodzi o za-

[2] W literaturze występuje daleko posunięta zamienność przy posługiwaniu się terminami „faza" i „stadium". Stadium dezurbanizacji (dyspersji), a przynajmniej jego późna faza, nazywane jest niekiedy stadium eksurbanizacji (por. Lever 1993).

http://rcin.org.pl

T a b e l a 5. Stadia rozwoju funkcjonalnych regionów miejskich według wybranych ujęć modelowych

Wyszczególnienie	Wzrost liczby ludności na całym obszarze				Spadek liczby ludności na całym obszarze			
	urbanizacja		suburbanizacja		dezurbanizacja		reurbanizacja	
	centralizacja (koncentracja)		decentralizacja (dekoncentracja)				centralizacja (koncentracja)	
	bezwzględna	względna	względna	bezwzględna	bezwzględna	względna	względna	bezwzględna
Zmiany liczby ludności:								
rdzeń miejski (RM)	+ +	+ +	+	–	– –	– –	–	+
strefa zewnętrzna (SZ)	–	+	+ +	+ +	+	–	– –	– –
całkowity obszar (RM+SZ)	+	+ + +	+ + +	+	–	– – –	– – –	–
Relacja zmian liczby ludności: rdzeń miejski / strefa zewnętrzna	+/–	+/+ RM > SZ	+/+ RM < SZ	–/+	–/+	–/– RM > SZ	–/– RM < SZ	+/–
Stadia (fazy) rozwoju wg:								
Hall (1971)	1		2	3	4			
Klaassen i in. (1981), Berg i in. (1982)	1	2	3	4	5	6	7	8
Cheshire, Hay (1986)	2	3	4	5	6A	6B	1A	1B
Hall (1988)	2	3	4	5	6LD		1LC	
Cheshire (1995)	3	4	5	6	7	8	1	2

Objaśnienia:
+, ++, +++ wzrost ludnościowy, od wolnego (+) do szybkiego (+++),
–, – –, – – – spadek ludnościowy, od wolnego (–) do szybkiego (– – –),
LD (*decentralization during loss*) – decentralizacja w warunkach spadku liczby ludności na całym obszarze,
LC (*centralization during loss*) – centralizacja w warunkach spadku liczby ludności na całym obszarze.

http://rcin.org.pl

stosowanie do złożonych jednostek osadniczych wyższego rzędu (por. Champion 1986).

Przytaczane w niniejszej publikacji (tab. 4) wyniki badań dotyczące wybranych krajów europejskich (kraje Beneluksu, Francja, Niemcy Zachodnie, Wielka Brytania i Włochy) potwierdzają ogólną regularność przechodzenia regionów miejskich przez poszczególne stadia rozwojowe, przynajmniej w okresie 1950–1981. Na przestrzeni tych 30 lat najliczniejsza grupa regionów we Francji przesunęła się do stadium suburbanizacji, a w każdym z pozostałych krajów – do stadium zaawansowanej suburbanizacji, przy czym w kolejnych dziesięcioleciach rosła w każdym kraju liczba regionów w stadium dezurbanizacji. Opisana sytuacja utrzymała się w dekadzie 1981–1991 we Francji i Włoszech. Pozostałe kraje, nadal zachowując najwyższą (chociaż już mniejszą w porównaniu z poprzednią dekadą) liczebność grupy regionów w stadium zaawansowanej suburbanizacji bądź tylko suburbanizacji, zarejestrowały ogólny spadek udziału regionów w fazach decentralizacyjnych, wzrost natomiast w fazach centralizacyjnych.

Warto też wspomnieć o wynikach badań obejmujących tylko większe aglomeracje miejskie, powyżej 200 tys. bądź 250 tys. mieszkańców (por. Klaassen, Paelinck 1979; Hall 1988). Wyniki te jeszcze lepiej, być może, unaoczniają możliwość jednoczesnego zachodzenia procesów właściwych dla stadiów suburbanizacji, dezurbanizacji, a nawet reurbanizacji w poszczególnych krajach. We Włoszech i Francji w latach sześćdziesiątych połowa aglomeracji znajdowała się w stadium urbanizacji; w latach siedemdziesiątych większość aglomeracji była w stadium suburbanizacji bądź rozszerzonej suburbanizacji. W Niemczech Zachodnich w latach sześćdziesiątych połowa aglomeracji znajdowała się w stadium suburbanizacji, a 1/3 w stadium rozszerzonej suburbanizacji; w latach siedemdziesiątych – połowa w stadium rozszerzonej suburbanizacji, 1/3 natomiast w stadiach dezurbanizacji i reurbanizacji. Wielka Brytania, reprezentująca kraje o najdalej posuniętej ewolucji miejskich systemów osadniczych, miała już w latach sześćdziesiątych ponad połowę aglomeracji w stadium rozszerzonej suburbanizacji, a w latach siedemdziesiątych prawie połowa aglomeracji znalazła się w stadiach dezurbanizacji i reurbanizacji.

Opisaną jednoczesność procesów uwydatniają również badania dotyczące wybranych aglomeracji (regionów metropolitalnych) w poszczególnych krajach. Na początku lat osiemdziesiątych, według A. G. Championa (1986), spośród 20 największych aglomeracji miejskich Wielkiej Brytanii tylko jedną, Teesside, można było zaliczyć do stadium urbanizacji (faza 1 według Klaassena i in., 1981: por. tab. 5). W stadium suburbanizacji znajdowały się: Bristol, Newport i Preston (faza 3) oraz Nottingham, Coventry, Brighton i Portsmouth (faza 4). Największe aglomeracje dały się przeważnie zaliczyć do stadium dezurbanizacji: Londyn, Birmingham, Manchester, Liverpool, Leeds i Cardiff (faza 5) oraz Glasgow i Sheffield (faza 6). Stadium reurbanizaji ogarnęło Newcastle, Edynburg, Swansea i Blackburn (faza 7). W tym samym czasie, według H. P. M. Winchestera i P. E. Ogdena (1989), największe aglomeracje Francji zostały też objęte przez stadium dezurbanizacji: Marsylia, Bordeaux, Tuluza i Nantes (faza 5) oraz Paryż, Lyon i Lille (faza 6).

Odrębne miejsce pośród modeli rozwoju miejskiego zajmuje nowszy model, sfor-

http://rcin.org.pl

mułowany przez H. S. Geyera i T. Kontuly'ego (1993), zwany modelem dyferencjalnej urbanizacji (*differential urbanization model*). W odróżnieniu od modeli poprzednio wskazanych, kontrurbanizacja i niektóre inne związane z nią elementy zostały w tym modelu wyrażone *explicite*.

Model dyferencjalnej (zróżnicowanej albo różnicowej) urbanizacji operuje hipotetyczną sekwencją czasową złożoną z 6 stadiów, w której grupy dużych, średnich i małych miast bądź obszarów miejskich przechodzą – w kontinuum rozwojowym – przez kolejne okresy szybkiego i wolnego wzrostu (ryc. 5). Są to stadia następujące: I – wczesne stadium miasta dominującego (*primate city*), II – pośrednie stadium miasta dominującego, III – rozwinięte stadium miasta dominującego, IV – wczesne stadium miasta średniego, V – rozwinięte stadium miasta średniego, VI – stadium miasta małego. Stadia I–III są stadiami koncentracyjnymi, stadia IV–VI stadiami dekoncentracyjnymi. Między fazą urbanizacji (stadia I–III) i fazą kontrurbanizacji (stadium VI) umieszczono pośrednią fazę (stadia IV–V) rewersji polaryzacji. Sekwencja ta opisana jest zależnością między migracjami netto a czasem mierzonym według odwrotnej skali logarytmicznej. Zakłada się, że odchylenia stóp migracji netto w kolejnych stadiach rozwoju są coraz mniejsze, a okresy trwania kolejnych stadiów coraz krótsze. W modelu uwzględnia się tylko migracje międzyregionalne: nie jest zatem brana pod uwagę decentralizacja wewnątrzregionalna bądź suburbanizacja.

Model H. S. Geyera i T. Kontuly'ego precyzuje czas, w którym następuje „całkowite zerwanie z przeszłością" (*clean break*); wyznacza także granice czasowe pomiędzy urbanizacją i rewersją polaryzacji, czyli odwróceniem procesów polaryzacji przestrzennej (*polarization reversal*) oraz między rewersją polaryzacji i kontrurbanizacją. Powyższe jest równoznaczne z próbą uściślenia definicji tych pojęć.

„Całkowite zerwanie" liczy się od punktu, w którym stopa migracji netto dla miast małych przekracza stopę migracji netto dla miast dominujących. „Punkt ten przedstawia całkowite zerwanie, ponieważ wielkie obszary metropolitalne przestają być motorami wzrostu i rozwoju, a siły napędowe wzrostu przesuwają się do obszarów miejskich średniej i małej wielkości" (Geyer, Kontuly 1993, s. 172). Opisany punkt leży na granicy między stadiami IV i V. Punkt, od którego stopa migracji netto dla miast średnich jest wyższa od stopy migracji dla miast dominujących, oznacza koniec fazy urbanizacji i początek rewersji polaryzacji (granica między stadiami III i IV), natomiast punkt, od którego stopa migracji dla miast małych jest wyższa od stopy migracji dla miast średnich, oznacza koniec rewersji polaryzacji i początek stadium kontrurbanizacji (granica między stadiami V i VI).

Koniec stadium kontrurbanizacji przypada na moment, w którym stopa migracji netto dla miast dominujących przekracza stopę migracji dla miast małych, a stopa migracji dla miast średnich osiąga minimum. Stadium kontrurbanizacji kończy pierwszy cykl rozwoju miejskiego, po którym – według opisywanego modelu – powinien się rozpocząć następny cykl, znów z początkową przewagą urbanizacji i koncentracji przestrzennej, lecz ze zmianami mniej wyrazistymi na poziomie krajowym, bardziej natomiast na poziomie regionalnym, ponadto z mniejszą – w porównaniu z poprzednim cyklem – amplitudą zmian i czasem trwania kolejnych stadiów.

Model dyferencjalnej urbanizacji próbowali jego autorzy zweryfikować na przy-

http://rcin.org.pl

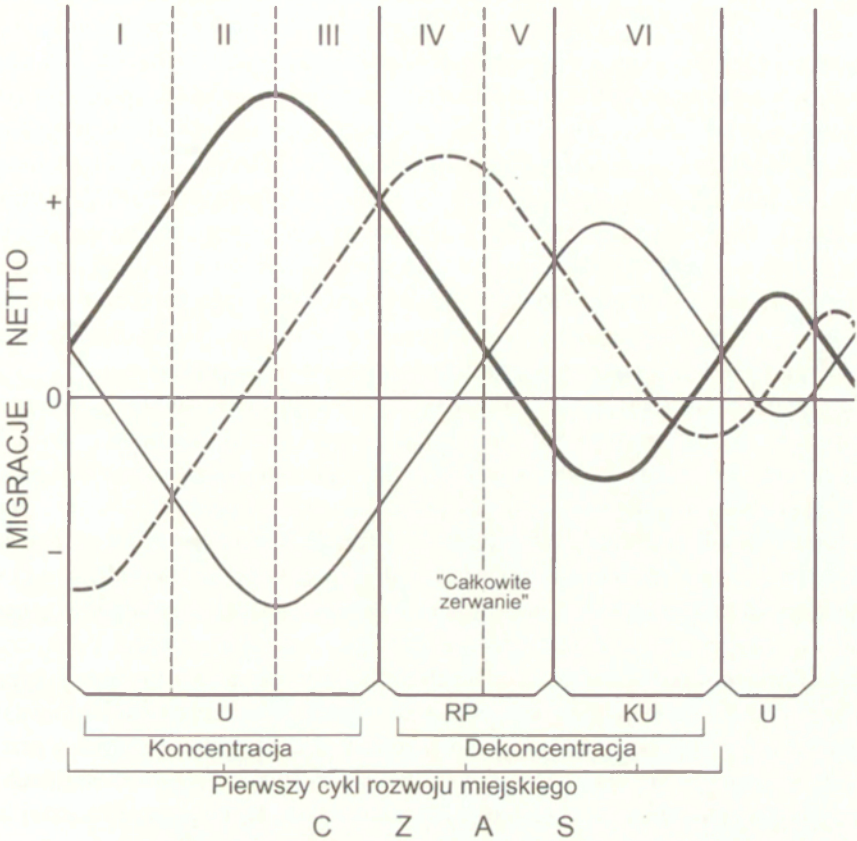

I - wczesne stadium miasta dominującego
II - pośrednie stadium miasta dominującego
III - rozwinięte stadium miasta dominującego
IV - wczesne stadium miasta średniego
V - rozwinęte stadium miasta średniego
VI - stadium miasta małego

U - urbanizacja
RP - rewersja polaryzacji
KU - kontrurbanizacja

miasta dominujące
miasta średnie
miasta male

Ryc. 5. Model dyferencjalnej urbanizacji
Źródło: H. S. Geyer, T. Kontuly (1993)

Differential urbanization model
Source: H. S. Geyer, T. Kontuly (1993)

kładzie trzech krajów, w tym jednego zachodnioeuropejskiego – Francji. Ustalili, że w ciągu 4 okresów siedmioletnich pomiędzy latami 1954 i 1982 Francja przesunęła się od rozwiniętego stadium miasta dominującego (1954–1962), poprzez wczesne stadium miasta średniego (1962–1968) i rozwinięte stadium miasta średniego (1968–1975), do kontrurbanizacyjnego stadium miasta małego (1975–1982).

http://rcin.org.pl

Poza modelami cykli rozwoju miast, badania kontrurbanizacji odwołują się w różnym zakresie do innych stadialnych modeli, głównie do modeli transformacji demograficznej (przejścia demograficznego), w tym zwłaszcza do – będących ich uzupełnieniem – modeli transformacji mobilności przestrzennej ludności (przejścia ruchliwości przestrzennej ludności). Te ostatnie są zresztą często uznawane za bezpośrednią inspirację do tworzenia modeli cykli rozwoju miast. Archetypem modeli transformacji mobilności jest, najczęściej powoływany, model sformułowany przez W. Zelinsky'ego (1971). Wydziela on 5 stadiów (faz) mobilności przestrzennej, stosownie do poziomu rozwoju społeczeństwa i wzrostu jego ruchliwości: 1 – stadium przednowoczesnego społeczeństwa tradycyjnego, 2 – stadium wczesnego społeczeństwa przejściowego, 3 – stadium późnego społeczeństwa przejściowego, 4 – stadium społeczeństwa rozwiniętego, 5 – stadium rozwiniętego społeczeństwa przyszłości.

Za przydatne do rozwinięcia modeli cyklu rozwoju miast uważa się też modele wywodzące się od koncepcji cykli innowacji i produktów R. Vernona (1966). Koncepcja ta, oraz jej znaczenie dla analizy zjawisk koncentracji/dekoncentracji osadnictwa w skali ponadregionalnej, a więc zjawisk urbanizacji/kontrurbanizacji, zostały w swoim czasie obszernie scharakteryzowane przez P. Korcellego (1986a). Nowszym przykładem jest tutaj model rozwoju miast sformułowany przez J. Friedrichsa (1993). Wychodząc od koncepcji cykli innowacji i produktów, model ten próbuje wyspecyfikować związki między zatrudnieniem w mieście, ludnością, elitami politycznymi i dochodami z podatków oraz ich znaczenie dla rozwoju miasta (w tym przypadku – dla jego upadku: wspomniany model jest elementem tzw. teorii upadku miast).

Oprócz prób badania i ustalania współzależności cykli ludnościowych i przemysłowych, podejmuje się też różne wysiłki na rzecz wykorzystania w studiach nad kontrurbanizacją niektórych wcześniejszych, ukierunkowanych jeszcze bardziej historycznie, modeli rozwoju regionalnego. Chodzi tu przede wszystkim o, często opisywany, model „centrum–peryferia" J. Friedmanna oraz model „stadiów wzrostu" W. W. Rostowa i E. J. Taaffego, wykazujące wiele podobieństw.

Model Friedmanna „centrum–peryferia" operuje sekwencją 4 stadiów rozwojowych przestrzennej organizacji gospodarki i osadnictwa, wyróżnionych na podstawie poziomów rozwoju gospodarki (przemysłu) i odpowiadających im specyficznych struktur lokalizacyjno-osadniczych (Friedmann 1966; patrz także Schatzl 1978–1986). Są to: 1 – stadium przedprzemysłowe: istnienie niezależnych ośrodków lokalnych bez wyraźnej hierarchii (struktura ogólnie zrównoważona); 2 – stadium przejściowe (początki industrializacji): prosta struktura centrum–peryferia, dominacja jednej, rozwijającej się metropolii krajowej, powstanie stagnującej peryferii (struktura ogólnie niezrównoważona); 3 – stadium przemysłowe: stopniowa integracja gospodarcza i ewolucja w kierunku struktury wielordzeniowej, istnienie metropolii krajowej i silnych subcentrów na peryferii (struktura ogólnie niezrównoważona); 4 – stadium poprzemysłowe: pełna integracja gospodarcza, powstanie funkcjonalnie współzależnego, hierarchicznego systemu osadniczego, minimalizacja dysparytetów regionalnych (struktura ogólnie zrównoważona).

Model „stadiów wzrostu" Rostowa-Taaffego opisuje rozwój hipotetycznego kraju wyspiarskiego, również za pomocą wyidealizowanej sekwencji 4 stadiów rozwojo-

http://rcin.org.pl

wych przestrzennej struktury gospodarki (Taaffe i in. 1963; patrz także Haggett 1983). Model ma ścisłe paralele ze stadiami przekształcania się społeczeństwa tradycyjnego W. W. Rostowa (1960) w nowoczesne społeczeństwo przemysłowe. W bardzo dużym skrócie, wyróżnione stadia wzrostu można przedstawić następująco: 1 – stadium społeczeństwa tradycyjnego (identyczne z 1. stadium w modelu Friedmanna); 2 – stadium startu gospodarczego (*take-off*, *spurt*, *big push*): kumulatywny wzrost jednego lub niewielu ośrodków; 3 – stadium dojrzałości: rozproszony wzrost ośrodków; 4 – stadium masowej konsumpcji: powstanie hierarchicznego, silnie zintegrowanego systemu osadniczego.

Co się tyczy wykorzystania tych modeli do opisania nowszych procesów rozwoju, w tym procesu kontrurbanizacji, można na przykład wskazać na próbę rozwinięcia modelu Rostowa-Taaffego poprzez wbudowanie doń, jako nowego 5. stadium rozwojowego, modelu dyfuzji wzrostu ludnościowego między centrum i peryferią (patrz Butzin 1986, s. 30, 57 i nast.)

W procedurze badawczej dotyczącej kontrurbanizacji przedstawione ujęcia modelowe, a szczególnie modele rozwoju miejskiego, można postrzegać jako ważny etap pośredni między analizą empiryczną zjawiska a postępowaniem wyjaśniającym. Dlatego omówiliśmy je oddzielnie, uznając, że wykraczają poza metody i techniki analityczne w ścisłym znaczeniu. Wartość interpretacyjna uogólnień uzyskiwanych za pomocą przedstawionych modeli jest naturalnie rzeczą dyskusyjną. Jakkolwiek by było, nie sposób przecenić znaczenia systematyzującego i inspirującego tych modeli, jako „użytecznego narzędzia klasyfikacyjnego i heurystycznego" (Cheshire 1995, s. 1059).

http://rcin.org.pl

INTERPRETACJE PRZYCZYN KONTRURBANIZACJI

ZŁOŻONOŚĆ ZJAWISKA KONTRURBANIZACJI

Z naciskiem wyrażane są opinie tego rodzaju, że kontrurbanizacja „nie jest prostym zjawiskiem mającym jedną bezpośrednią przyczynę, lecz raczej stanowi rezultat zmagań pomiędzy różnymi układami sił dośrodkowych i odśrodkowych, układami zmieniającymi się w czasie, tak pod względem natężenia jak i charakteru" (por. Champion 1989a, s. 58). Akcentowana tutaj przedmiotowa wielowarstwowość i wieloprzyczynowość ujawnia się jeszcze bardziej wtedy, gdy zgodnie z nowszymi postulatami kontrurbanizację rozpatruje się nie tylko w kategoriach rozmieszczeń i struktur, lecz także – a może nawet przede wszystkim – procesów. Jak piszą M. Sant i P. Simons (1993b, s. 120): „Wyjaśnianie procesów nigdy nie jest łatwe, a badania nad kontrurbanizacją muszą ogarniać niezwykle złożony zespół wymiarów przestrzennych, czasowych i społecznych".

Powszechnie przyjmuje się, że główną przeszkodą w wyjaśnianiu zjawiska kontrurbanizacji jest brak właściwych podstaw teoretycznych. Jak zauważył B. Butzin (1986), nowe zjawisko nie znalazło przygotowanego wcześniej miejsca w teorii badań regionalnych. Jego zdaniem, istniejące teorie ogólne nie są zdolne do wyjaśnienia kontrurbanizacji. Do tej pory nie powstała też żadna koncepcja, która by zasługiwała na miano szczegółowej teorii kontrurbanizacji. Utrzymuje się, a właściwie pogłębia, rozdźwięk między teorią a szybko rozwijającą się empirią, chociaż już dawno W. Zelinsky (1977) stwierdził, że istnieje „krzycząca potrzeba", żeby poważnie się zabrać za budowę znaczącej teorii. Jego zdaniem udzielenie odpowiedzi na pytania postawione przez rewersję ludnościową wymagałyby czegoś więcej niż „więcej statystyki", a mianowicie – więcej twórczej myśli.

Odpowiednio, z jednej strony do złożoności zjawiska, z drugiej natomiast do niedostatków teorii, ukształtował się aktualny obraz sfery interpretacyjnej badań nad kontrurbanizacją.

Literatura przedmiotu zawiera przede wszystkim szerokie spektrum wyjaśnień kontrurbanizacji z lat siedemdziesiątych, formułowanych na różnych poziomach, z różnym rozłożeniem akcentów odzwierciedlającym predyspozycje i preferencje poszczególnych badaczy i ich grup. Spektrum to uległo dalszemu rozszerzeniu, w odniesieniu do procesów kontrurbanizacyjnych późniejszego okresu. W jednym i drugim przypadku w oferowane interpretacje uwikłany jest liczny zbiór przyczyn. Prawdą jest przy tym, że: „Te ostatnie są często przedstawiane w postaci listy możliwości, zazwy-

http://rcin.org.pl

czaj bez przypisywania odpowiedniej wagi do każdej przyczyny lub kombinacji przyczyn" (Sant, Simons 1993b, s. 120). Czynniki sprawcze zestawione w takich listach trudno sprowadzić do jakichkolwiek wspólnych mianowników.

WYJAŚNIENIA DOTYCZĄCE KONTRURBANIZACJI W LATACH SIEDEMDZIESIĄTYCH

Najwcześniejsza próba wyjaśnienia kontrurbanizacji przez B. J. L. Berry'ego (1976) sprowadzała się do plasowania jej przyczyn w obszarze antropologii kulturowej i psychologii społecznej. Jego zdaniem u podstaw kontrurbanizacji leży – ogólnie biorąc – kombinacja kulturowo-antropologicznych i społeczno-psychologicznych cech Amerykanów, antytetyczna do koncentracji miejskiej i wyrażająca się w zamiłowaniu do tego co nowe (*love of newness*), pragnieniu bycia blisko natury (*near to nature*) oraz realizowaniu prawa do swobodnego przemieszczania się (*freedom to move*), indywidualizmu i prywatności. Odrębnie wyliczone zostały przyczyny związane bezpośrednio z dysfunkcjonalnymi lub patologicznymi warunkami życia wielkomiejskiego, takimi jak: ogólna degradacja miast, trudności w integracji społecznej, segregacja etniczna i klasowa, zjawiska przemocy i przestępczości.

Jednym z pierwszych zestawień czynników, które wywarły wpływ na rozwój procesu kontrurbanizacji w latach siedemdziesiątych, była lista sporządzona przez A. G. Championa na podstawie 9 opracowań dotyczących kontrurbanizacji w różnych krajach i zamieszczonych w wydanym przezeń tomie studiów (Champion, ed. 1989; Champion 1989e, 1992). Lista ta obejmowała następujące czynniki:

1. wzrost zasięgów dojazdów do pracy wokół centrów zatrudnienia,
2. pojawienie się niekorzyści skali i problemów społecznych w wielkich miastach,
3. koncentracja ludności wiejskiej w lokalnych ośrodkach miejskich,
4. spadek liczby potencjalnych emigrantów mieszkających na obszarach wiejskich,
5. dostępność subwencji rządowych na rozwój działalności gospodarczych na wsi,
6. wzrost zatrudnienia w działalnościach o szczególnych cechach lokalizacyjnych, jak górnictwo, obrona narodowa i turystyka,
7. restrukturyzacja przemysłu przetwórczego i związany z nią rozwój zakładów filialnych,
8. ulepszenia w dziedzinie techniki transportowej i komunikacyjnej,
9. poprawa infrastruktury oświatowej, służby zdrowia i in. na obszarach wiejskich,
10. wzrost zatrudnienia w sektorze publicznym i usługach dla ludności,
11. osiągnięcia przestrzennie ukierunkowanej polityki rządów,
12. wzrost wypłat z tytułu państwowych ubezpieczeń społecznych, rent prywatnych oraz innych świadczeń,
13. przyspieszenie migracji emeryckich,
14. zmiany preferencji mieszkaniowych ludności w wieku produkcyjnym oraz preferencji lokalizacyjnych przedsiębiorców,

http://rcin.org.pl

15. zmiany struktury wieku oraz wielkości i struktury gospodarstw domowych,
16. wpływy recesji gospodarczej na migracje wieś–miasto i migracje powrotne,
17. pierwsza faza nowego cyklu inwestycji kapitałowych w sferze własności ziemskiej i przedsiębiorczości.

W wielu, zwłaszcza wcześniejszych, studiach nad kontrurbanizacją lat siedemdziesiątych próbowano sprowadzić wyjaśnienia zjawiska kontrurbanizacji jedynie do dwóch podstawowych grup. W pierwszej grupie wyjaśnień rozwijano pogląd, że kontrurbanizacja jest stymulowana przede wszystkim przez czynnik ściśle demograficzny (*people-led, population-led* bądź *consumption-led explanations*), w drugiej grupie eksponowano znaczenie czynnika zatrudnienia (*job-led* albo *employment-led* bądź *production-led explanations*). Różne inne czynniki zestawiano dodatkowo w trzeciej „zbiorczej" grupie wyjaśnień, w której się mieściły efekty określonych krajowych polityk rządowych, skutki recesji gospodarczych itd. Spór o to, czy proces kontrurbanizacyjny jest ukierunkowany głównie przez czynnik demograficzny, czy też przez czynnik pracy, był jednym z istotnych momentów dyskusji nad przyczynami kontrurbanizacji. Stopniowo większe znaczenie zaczęto przypisywać raczej czynnikowi pracy (por. Fielding 1986; Aydalot 1987; Townsend 1993; Sant, Simons 1993b).

Kontrurbanizacja typu *people-led* jest traktowana jako wynik dekoncentracji lub restrukturyzacji ludnościowej. Na pierwszy plan wysuwane są tutaj zmiany w zakresie indywidualnych i grupowych preferencji mieszkaniowych, eksponujące współcześnie pożądane udogodnienia lub walory środowiska (*environmental amenities, amenity-rich environments*) osiągalne w nowych, mało zagęszczonych obszarach (por. Berry 1976; Moseley 1984).

Kontrurbanizacja typu *job-led* to wynik dekoncentracji zatrudnienia. U jej podstaw leży transformacja współczesnych wysoko rozwiniętych gospodarek polegająca na przesunięciu punktu ciężkości z przemysłu do usług, z czym związane jest kurczenie się wielkich ośrodków metropolitalnych i rozwój małych miast oraz obszarów wiejskich. Mówiąc inaczej, dokonują się zmiany w rozmieszczeniu możliwości zatrudnienia, a za tworzeniem nowych miejsc pracy postępują migracje pracownicze.

Niektórzy autorzy przywiązywali duże znaczenie do polityk rządowych popierających rozwój obszarów peryferyjnych, natomiast usiłujących powstrzymać ekspansję większych ośrodków metropolitalnych (Borchert 1986; Palomaki 1986). Zwracali też uwagę na politykę migracyjną rządów i zmiany przepisów imigracyjnych regulujące napływ pracowników zagranicznych w zależności od aktualnej stopy wzrostu gospodarczego i zmian na rynku pracy (Kontuly, Vogelsang 1988). Jako przyczynę ruchów kontrurbanizacyjnych wymieniano też często recesję gospodarczą (Koch 1980).

Jeśli chodzi o odniesienie tych ogólnych eksplikacji do zachowań poszczególnych grup migrantów, to przyjmuje się, najogólniej, że migracje produkcyjnych grup wiekowych ludności stymulowane są dostępnością pracy, grup poprodukcyjnych natomiast – walorami środowiska mieszkaniowego (głównie przyrodniczymi) i powiązaniami rodzinnymi (miejsca zamieszkania członków rodziny). W rzeczywistości zależności te nie są tak proste. Migranci w wieku produkcyjnym coraz częściej bowiem uzasadniają swoje wybory nie tylko względami ekonomicznymi, lecz – jednocześnie – względami środowiskowymi i rodzinnymi.

http://rcin.org.pl

Próbowano zestawić wyniki badań dotyczących migracyjnej tendencji do kontrurbanizacji wykazywanej przez różne grupy wiekowe ludności (Kontuly, Vogelsang 1988), z wynikami badań dotyczących motywacji migracyjnych różnych grup (Gatzweiler 1982; Kontuly 1991). Zdecydowanie kontrurbanizacyjna tendencja migracyjna grup powyżej 50 lat, przemieszczających się z większych do mniejszych skupisk miejskich, wiąże się z nadzieją znalezienia w rzadziej zaludnionych regionach przyjaznego środowiska naturalnego, mieszkań po umiarkowanych kosztach i tanich działek budowlanych; czynniki ściśle ekonomiczne, w tym możliwości pracy, odgrywają niewielką rolę. Przenikanie tendencji kontrurbanizacyjnej w dół, od migrantów najstarszych do migrantów w wieku 30–49 lat, kojarzone jest z motywacjami tych ostatnich, łączącymi oczekiwania zarówno najstarszych, jak i najmłodszych grup. Migranci w wieku 30–49 lat wykazują wzrost zainteresowania takimi mniej zagęszczonymi obszarami, które by – jednocześnie – stwarzały możliwości znalezienia odpowiedniej pracy i były atrakcyjne pod względem przyrodniczym.

Dokładniejszych wyjaśnień wymagają zachowania najmłodszych migrantów, z grup wieku 25–29 i 18–24 lat, o silnych motywacjach nastawionych na zyskanie sposobności do kształcenia się na wysokim poziomie i zatrudnienia zgodnego ze współczesnymi aspiracjami, a więc na możliwości tradycyjnie oferowane przez duże skupiska miejskie. Zdarzająca się orientacja kontrurbanizacyjna przemieszczeń tych grup może być związana z takimi przyczynami, jak migracje powrotne (ułatwiające, na przykład, przetrwanie w rodzinnych stronach okresów recesji gospodarczej i ogólnego bezrobocia młodzieży) oraz dekoncentracja zatrudnienia przemysłowego i usługowego do rzadziej zaludnionych obszarów peryferyjnych.

Możliwe wyjaśnienia procesu kontrurbanizacji w latach siedemdziesiątych zestawił w bardziej zwarty sposób W. H. Frey (1987, 1988) w 3 zespoły: wyjaśnienia „periodyczne" lub „okresowe", wyjaśnienia „regionalno-restrukturyzacyjne" i wyjaśnienia „dekoncentracyjne". Mają one niekwestionowany walor ogólności, chociaż powstały na gruncie realiów obserwowanych przede wszystkim w USA.

Wyjaśnienia periodyczne (*period explanations*) wiązały zmiany kontrurbanizacyjne z unikatowymi warunkami bądź zaburzeniami ekonomicznymi i demograficznymi właściwymi dla danej dekady, to jest lat siedemdziesiątych, głównie z dezindustrializacją jako rezultatem recesji gospodarczej oraz wzrostu konkurencji międzynarodowej (ograniczenie zatrudnienia przemysłowego w obszarach miejskich wraz z przesunięciem niskoopłacanych miejsc pracy do mniejszych miejscowości, kryzys naftowy i ekspansja przemysłu wydobywczego na obszarach niemetropolitalnych, wzrost liczebności starszych kohort, rozwój miejscowości wypoczynkowych i emeryckich na obszarach wiejskich itp.). Wyjaśnienia periodyczne implikowały, że kontrurbanizacja lat siedemdziesiątych stanowi przejściową dystorsję długookresowego procesu urbanizacji.

Wyjaśnienia regionalno-restrukturyzacyjne (*regional restructuring explanations*) łączyły kontrurbanizację z tymi samymi – w gruncie rzeczy – okresowymi zaburzeniami ekonomicznymi, lub przynajmniej niektórymi z nich, które są powoływane w wyjaśnieniach periodycznych, z tym jednak, że ukierunkowanie tego kolejnego zespołu wyjaśnień jest bardziej „globalne i transformacyjne". Zgodnie z wyjaśnienia-

http://rcin.org.pl

mi regionalno-restrukturyzacyjnymi, kontrurbanizacja dekady 1970–1980 jest koniecznym, lecz tylko przejściowym etapem (*transition decade*) na drodze do ukształtowania się nowej funkcjonalnej hierarchii miejskiej lub szerzej – nowej przestrzennej organizacji produkcji. Ta nowa organizacja przestrzenna jest związana z ekspansją rynków globalnych, rozwojem technik komunikacyjnych i produkcyjnych, zwłaszcza zaś z rozkwitem wielonarodowych, multilokalizacyjnych korporacji.

Wyjaśnienia dekoncentracyjne (*deconcentration explanations*), doceniając znaczenie strukturalnych przemian w dziedzinie produkcji i innowacji technologicznych, kładły główny nacisk na rolę, jaką w decyzjach lokalizacyjnych odgrywają zmieniające się indywidualne preferencje mieszkaniowe, i z tymi właśnie preferencjami kojarzyły proces kontrurbanizacji. Kluczem do tych wyjaśnień jest zmiana znaczenia czynnika odległości w determinowaniu społecznej organizacji przestrzeni. Realizacja od dawna istniejących preferencji względem mniejszych, mniej zagęszczonych skupisk ludzkich, stała się łatwiejsza dzięki likwidacji lub zmniejszeniu ograniczeń wynikających z barier przestrzennych, technologicznych i instytucjonalnych.

W przeciwieństwie do wyjaśnień periodycznych i regionalno-restrukturyzacyjnych, wyjaśnienia dekoncentracyjne traktowały kontrurbanizację jako bardziej zasadnicze zerwanie z przeszłością, w sensie koncepcji „całkowitego zerwania" (por. s. 27 i nast. w niniejszej publikacji). Kontrurbanizacja lat siedemdziesiątych jawi się tutaj jako początek stopniowego, lecz długookresowego odchodzenia od wielkich aglomeracji miejskich.

Frey (1988, 1993) nakreślił też alternatywne scenariusze miejskiej i regionalnej redystrybucji ludności w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, wyprowadzone ze stwierdzeń sformułowanych w wyżej opisanych trzech zespołach wyjaśnień procesu kontrurbanizacji z lat siedemdziesiątych.

Scenariusze oparte na wyjaśnieniach periodycznych i regionalno-restrukturyzacyjnych przewidywały nawrót tendencji urbanizacyjnych i zakładały, przynajmniej domyślnie, dalszy wzrost regionów centralnych (rdzeniowych). Scenariusz bazujący na wyjaśnieniach periodycznych był najprostszy: po ustaniu wstrząsów demograficznych i ekonomicznych lat siedemdziesiątych przewidywał powrót do dawnych tendencji urbanizacyjnych, to jest wzrost regionów centralnych, z największymi obszarami metropolitalnymi na czele, na poziomie sprzed 1970 r., w miarę zwracania się strumieni migracji w kierunku od peryferii do centrów i w górę hierarchii osadniczej. (Scenariusz ten zakładał, błędnie, że w latach osiemdziesiątych nie dojdzie do żadnych nowych wstrząsów).

Scenariusz oparty na wyjaśnieniach regionalno-restrukturyzacyjnych był nieco inny. Zapowiadał, podobnie jak poprzedni, powrót do urbanizacji, ale w nowych układach przestrzennych. Najsilniej miały się rozwijać obszary metropolitalne funkcjonujące jako centra usług wyższego rzędu (np. w dziedzinie informatyki) oraz siedziby wielkich korporacji, banków i innych instytucji, a także obszary wyspecjalizowane w zakresie nowych, naukochłonnych przemysłów ściśle związanych z placówkami badawczo-rozwojowymi wysokiej technologii. Słabszy rozwój miał być udziałem obszarów monoprodukcyjnych, zwłaszcza górniczo-przemysłowych. Niepewne perspektywy rozwojowe stawiano przed mniejszymi ośrodkami miejskimi i wiejskimi ze zrutynizowaną produkcją i prostymi usługami konsumpcyjnymi.

http://rcin.org.pl

Scenariusz oparty na wyjaśnieniach dekoncentracyjnych zakładał – całkowicie inaczej niż dwa pozostałe scenariusze – kontynuację kontrurbanizacji z lat siedemdziesiątych. Przewidywał zatem dalszą redystrybucję ludności w kierunku mniej zagęszczonych, mniejszych ośrodków miejskich i obszarów wiejskich z korzystnymi walorami środowiskowymi, słowem – w kierunku obszarów uznawanych dawniej za peryferyjne.

Szczegółowe studia empiryczne obejmujące swoim zasięgiem okres 1980–1990 dostarczają wyników, które pozwalają wnioskować o ważności wszystkich trzech zespołów wyjaśnień (oraz, odpowiednio, scenariuszy na nich opartych) i to ważności w pewnym sensie jednoczesnej, aczkolwiek zróżnicowanej pod względem czasowym i przestrzennym.

Badania dotyczące USA, a więc kraju, do którego realiów pierwotnie się odnosiły te wyjaśnienia i scenariusze, wykazały, że rzeczywisty przebieg procesów redystrybucyjnych był w daleko większej mierze zgodny z założeniami sformułowanymi w wyjaśnieniach periodycznych i regionalno-restrukturyzacyjnych, niż w wyjaśnieniach dekoncentracyjnych.

Czynniki periodyczne o charakterze krajowym i ponadkrajowym, zbliżone do tych, które legły u podstaw silnego wzrostu zaludnienia mniejszych obszarów metropolitalnych i obszarów niemetropolitalnych w latach siedemdziesiątych, tym razem – w latach osiemdziesiątych – rozstrzygnęły o ich słabszym wzroście. Z drugiej wszakże strony, nie nastąpił bynajmniej automatyczny wzrost wszystkich większych aglomeracji miejskich, ów zapowiadany powrót do modelu urbanizacji z przeszłości.

„Nowe ożywienie miast" (*new urban revival*) w USA w latach osiemdziesiątych nie było powrotem do tradycyjnej urbanizacji z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Duże i średnie obszary metropolitalne rozwijały się w latach osiemdziesiątych rzeczywiście lepiej niż obszary niemetropolitalne, nadrabiając straty z lat siedemdziesiątych. Zgodnie z wyjaśnieniami regionalno-restrukturyzacyjnymi, ich ponowny rozwój był jednak silnie zróżnicowany, odpowiednio do aktualnych przekształceń zachodzących w gospodarce narodowej.

W tym miejscu należy wskazać na rosnący dynamizm stref obrzeżnych w obrębie obszarów metropolitalnych, czyli ekspansję procesu suburbanizacji. W latach osiemdziesiątych większa część przyrostu ludności i zatrudnienia w obszarach miejskich przypadła na strefy podmiejskie centralnych miast obszarów metropolitalnych. W strefach tych już obecnie mieszka przeważająca część ludności miejskiej USA. W obszarach metropolitalnych „miasta podmiejskie" (*suburban cities*) mogą koncentrować większość wzrostu ludnościowego i gospodarczego również w przyszłości, jako nowe miejsca centralne tych obszarów oparte na działalnościach wysokiej technologii i kompleksach biurowo-handlowych (opisane jako *edge cities*, miasta peryferyjne – Garreau 1991 lub *villes inversées*, miasta „inwersyjne" – Bruneau 1994).

Nie potwierdził się scenariusz dekoncentracyjny zapowiadający dalsze duże rozproszenie ludności, zwłaszcza dalszą odnowę obszarów wiejskich w wyniku kontynuacji tendencji kontrurbanizacyjnych z lat siedemdziesiątych. W trudnej sytuacji społecznej i gospodarczej lat osiemdziesiątych nie mogły być zrealizowane, w szerszej mierze, preferencje większości ludności co do wyboru miejsca zamieszkania na ob-

http://rcin.org.pl

szarach niemetropolitalnych. Pod tym względem znaczącymi wyjątkami są jednakże tak zwane okręgi emeryckie i okręgi zewnątrzmiejskie (*exurban counties*), których zaludnienie rosło szybciej niż zaludnienie innych okręgów niemetropolitalnych, i szybciej niż liczba ludności całego kraju, zarówno w latach siedemdziesiątych, jak i osiemdziesiątych.

WYJAŚNIENIA DOTYCZĄCE KONTRURBANIZACJI W LATACH OSIEMDZIESIĄTYCH

W porównaniu z wyjaśnieniami dotyczącymi rozwoju kontrurbanizacji w latach siedemdziesiątych, wyjaśnienia dotyczące rozwoju tego procesu w latach osiemdziesiątych są na ogół plasowane w szerszych ramach czasowych. Wynika to z rosnącego przekonania, że w poszukiwaniu przyczyn kontrurbanizacji trzeba sięgać dalej w przeszłość, niż się pierwotnie wydawało. W porównaniu z wcześniejszymi wyjaśnieniami nowsze próby eksplikacji są też – co można uznać za oczywiste – znacznie bardziej pogłębione, ale i bardziej skomplikowane pod względem merytorycznym. Jednak dwie rzeczy pozostały przy tym nie zmienione. Pierwsza – to świadomość ogromnej liczby czynników warunkujących rozwój procesu kontrurbanizacji, druga – to przeświadczenie o hipotetyczności proponowanych wyjaśnień, o ich niepełności wymagającej wielkiego wysiłku badawczego, między innymi w celu dokładniejszej identyfikacji wchodzących w grę czynników przyczynowych oraz zachodzących między nimi związków.

W tym miejscu warto zwłaszcza podkreślić brak zadowalających wyjaśnień, dlaczego kontrurbanizacja dotknęła jedne kraje w stopniu większym niż inne (por. Sant, Simons 1993b). Przeprowadzone badania szczegółowe ograniczały się w większości do analizy sytuacji w poszczególnych krajach z osobna. Wkrótce jednak okazało się, że przy ogólnie podobnej sytuacji społeczno-gospodarczej i poziomie rozwoju trendy redystrybucji ludności w tych krajach bardzo się między sobą różniły.

Czynniki mogące potencjalnie leżeć u podstawy procesu kontrurbanizacji uszeregował A. G. Champion (1987) w 5 grup, traktowanych jako zespoły możliwych hipotetycznych wyjaśnień tego procesu. Grupy te określił skrótowo jako: 1) inwestycje przemysłowe, 2) rozwój zasobów wiejskich, 3) preferencje mieszkaniowe, 4) zmiany struktur demograficznych i społeczno-gospodarczych, 5) podaż mieszkań.

1. Inwestycje przemysłowe. Najbardziej oczywisty zespół wyjaśnień dotyczy – według Championa – dostępności i mobilności kapitału inwestycyjnego w przemyśle przetwórczym. Nowy przestrzenny podział pracy, ukształtowany w toku rozwoju wielonarodowych korporacji i zmian ich struktury organizacyjnej, można uznać za podstawę wyjaśnień dotyczących przesunięć „miasto–wieś" w działalności gospodarczej. Jest to całkowicie zbieżne z dawną konkluzją A. J. Fieldinga, który podsumowując swoją analizę tendencji rozwoju ludności i zatrudnienia w Europie stwierdził lapidarnie co następuje: „Przedsiębiorstwa robiąc w dalszym ciągu to, co zawsze robiły, to jest dokonując zmian w zakresie „co", „jak" i „gdzie" wytwarzać dobra i usługi w taki sposób, żeby to przynosiło zysk, działały jako główne czynniki zmian w rozmieszczeniu ludności, to jest jako pierwszoplanowe generatory kontrurbanizacji" (Fielding

http://rcin.org.pl

1982, s. 32). W powyższym zawiera się uznanie procesu kontrurbanizacji przede wszystkim za proces *job-led*, stymulowany przez czynnik zatrudnienia (por. s. 56 niniejszej publikacji).

Zmiany w rozmieszczeniu zatrudnienia przemysłowego, polegające na znacznych przesunięciach tego zatrudnienia z dużych ośrodków miejsko-przemysłowych do miast średnich i małych oraz na obszary wiejskie nie są wyłącznie zmianami, które się dokonały w latach siedemdziesiątych. Ich początek nastąpił wcześniej, na przykład w Wielkiej Brytanii już w pierwszych latach dekady 1960–1970. Ogólnie biorąc, tempo i wielkość przesunięć zatrudnienia przemysłowego dobrze współgrają pod względem czasowym ze wzrostem tempa dekoncentracji ludnościowej w latach sześćdziesiątych i na początku lat siedemdziesiątych oraz ze spadkiem tego tempa począwszy od drugiej połowy lat siedemdziesiątych.

2. Rozwój zasobów wiejskich. W tak określonej grupie czynników mogących generować wzrost zaludnienia i ekspansję obszarów peryferyjnych mieszczą się zarówno owe *amenities*, to jest różne udogodnienia oraz – naturalne i sztuczne – walory środowiska wiejskiego, zasoby mineralne, energetyczne i leśne, jak i zasoby służące bezpośrednio celom produkcji rolniczej.

Znaczenie wymienionych czynników dla rozwoju procesu kontrurbanizacji dało się szerzej odczuć zwłaszcza w USA, gdzie wiele okręgów wyspecjalizowanych w produkcji energii, produkcji rolnej i leśnej, a także okręgów ze szczególnym wyposażeniem infrastrukturalnym i z wyróżniającymi się walorami środowiskowymi przyciągającymi turystów oraz emerytów odnotowało na początku lat siedemdziesiątych wzrost liczby ludności. W bardziej ograniczonym zakresie wpływ czynników zasobowych określanych ogólnie jako wiejskie dał się odczuć w krajach zachodnioeuropejskich. W latach osiemdziesiątych, a właściwie już od połowy lat siedemdziesiątych rola wiejskich czynników zasobowych znacznie się zmniejszyła, między innymi w związku ze światowym spadkiem popytu na surowce oraz cięciami w budżetach publicznych, ograniczającymi subwencjonowanie różnych programów inwestycyjnych w rolnictwie, leśnictwie i lokalnych usługach.

3. Preferencje mieszkaniowe. Zmiany preferencji mieszkaniowych, mające oczywisty związek z zespołem czynników opisanych w punkcie poprzednim, były przez Berry'ego (1976) uważane za główną siłę napędową kontrurbanizacji. Najlepszym przykładem oddziaływania tego czynnika jest wzrost zasięgu przestrzennego migracji najpierw ludzi starszych (tzw. migracje emeryckie), a później także ludzi w wieku produkcyjnym pracujących na własny rachunek lub wykonujących prace nie wymagające obecności w jednym konkretnym miejscu. Wraz z rozwojem technik komputerowych i telekomunikacji czynnik ten nabrał w latach osiemdziesiątych jeszcze większego znaczenia.

4. Zmiany struktur demograficznych i społeczno-gospodarczych. Znaczenie tej grupy czynników dla wzrostu lub spadku tendencji kontrurbanizacyjnych wiąże się głównie ze zmianami struktur ludnościowych: struktury wieku, struktury społeczno-zawodowej itd. oraz zmianami zachowań i preferencji poszczególnych grup ludności. Bierze się tutaj pod uwagę dekoncentracyjne bądź koncentracyjne oddziaływanie takich zjawisk, jak: coraz częstszy podział gospodarstw domowych w następstwie ros-

http://rcin.org.pl

nącej liczby rozwodów oraz dążenia dorosłych dzieci i starszych członków rodzin do mieszkania oddzielnie, ogólna tendencja gospodarstw domowych do mieszkania w wolno stojącym budownictwie własnościowym, znaczne przesunięcia w strukturze zatrudnienia polegające przede wszystkim na wzroście udziału pracowników umysłowych i spadku udziału pracowników fizycznych, generalny wzrost zamożności ludności pracującej z jednoczesnym wzrostem aspiracji do lepszych warunków mieszkaniowych, większa liczba samochodów i ogólnie większe wydatki konsumpcyjne.

5. Podaż mieszkań. Czynniki objęte tą grupą, blisko związane z wyliczonymi w poprzednim punkcie, dotyczą zmian wielkości, charakteru i rozmieszczenia zasobów mieszkaniowych. W analizie przyczyn kontrurbanizacji te czynniki były w relatywnie małym stopniu uwzględniane, choć od dawna różni autorzy próbowali zwrócić na nie uwagę (por. m. in. Buursink 1986). Duże ich znaczenie dla studiów nad kontrurbanizacją podkreślił ostatnio D. Spencer (1993, 1995).

Również S. Illeris (1990) wyszedł z założenia, że dotychczasowe próby wyjaśnień procesów urbanizacyjnych/kontrurbanizacyjnych dokonujących się w ostatnich dekadach mogą być traktowane jedynie jako hipotezy wymagające dokładniejszego zbadania. Ze swej strony skoncentrował się na wnikliwym rozważeniu tylko tych czynników, które mogą mieć znaczenie dla wyjaśnienia zmian w rozmieszczeniu miejsc pracy i miejsc zamieszkania ludności. Podzielił je na trzy grupy: 1) czynniki rozpraszające, sprzyjające dekoncentracji regionów stołecznych i innych regionów metropolitalnych oraz pobudzające wzrost (bądź ograniczające depopulację) regionów peryferyjnych; 2) czynniki skupiające, sprzyjające koncentracji działalności gospodarczych i ludności w wielkich miastach; 3) czynniki o różnym działaniu, w różnych okresach i w różnych krajach, sprzyjające dekoncentracji bądź koncentracji.

Spośród czynników rozpraszających zwrócił uwagę na:

1. Polityki regionalne wpływające na decentralizację aktywności gospodarczej.

2. Udoskonalone systemy szkolnictwa, oznaczające wzrost możliwości zdobywania wykształcenia poza wielkimi ośrodkami i zwiększające lokalną podaż wykwalifikowanych pracowników, a tym samym generujące lub przyciągające nowe działalności gospodarcze.

3. Wzrost atrakcyjności (w porównaniu z mieszkalnictwem czynszowym) mieszkalnictwa własnościowego w małych miastach i na wsi.

Spośród czynników skupiających wyróżnił dwa:

1. Występowanie w dużych aglomeracjach całej gamy korzyści zewnętrznych, jakimi są przede wszystkim: duża podaż wysoko kwalifikowanych specjalistów, szerokie możliwości ich wzajemnego kontaktowania się i współpracy, duża dostępność komunikacyjna i telekomunikacyjna w skalach krajowych i międzynarodowych. Korzyści te są podstawą skupiania się w wielkich miastach różnych instytucji obsługi przedsiębiorstw (*business services*), siedzib wielkich korporacji, działalności o charakterze twórczym, innowacyjnym i naukochłonnym oraz produkcji nowych wyrobów.

2. Istnienie w dużych aglomeracjach rynku pracy dla pracowników o specjalnych kwalifikacjach. Dla tych pracowników duże aglomeracje są niejednokrotnie jedynymi obszarami, będącymi szerokimi rynkami pracy zgłaszającymi popyt na określone, wysoko specjalistyczne umiejętności.

http://rcin.org.pl

Wyróżnione czynniki skupiające istniały, i były uznawane, przed okresem kontrurbanizacji z lat siedemdziesiątych. Zmiana polega na wzroście znaczenia tych czynników, jaki nastąpił w latach osiemdziesiątych w rezultacie globalnych przemian społeczno-gospodarczych.

Długa jest lista czynników wywierających, zależnie od okoliczności, różne skutki przestrzenne. Illeris wymienił następujące:

1. Wzrost zatrudnienia w sferze usług publicznych, znacznie większy w obszarach peryferyjnych niż w obszarach metropolitalnych, będący istotną siłą dekoncentracyjną w latach siedemdziesiątych. Oddziaływanie tej siły zostało ogólnie zahamowane w latach osiemdziesiątych.

2. Zmiany mieszkaniowych preferencji wykwalifikowanych pracowników, których brak na rynku pracy może determinować lokalizację niektórych działalności gospodarczych. W latach siedemdziesiątych powszechne były postawy antymiejskie; w latach osiemdziesiątych odnotowano pewien nawrót preferencji wielkomiejskich.

3. Zmiany kierunków migracji międzynarodowych ludności dotykające przede wszystkim wielkich miast. W kryzysowych latach siedemdziesiątych i na początku lat osiemdziesiątych przeważała emigracja obcokajowców z tych miast; wzrost znaczenia imigracji nastąpił wraz z poprawą koniunktury w połowie lat osiemdziesiątych.

4. Zmiany w zatrudnieniu rolniczym, które – po długim okresie spadku – ustabilizowało się w latach siedemdziesiątych dzięki subwencjonowaniu rolnictwa. Zatrudnienie w rolnictwie zaczęło ponownie maleć w latach osiemdziesiątych.

5. Zmiany preferencji mieszkaniowych i zmiany na rynku mieszkaniowym wynikające z przyczyn demograficznych, ekonomicznych i politycznych. W latach siedemdziesiątych relatywnie duże były zbiorowości rodzin z małymi dziećmi, preferujących mieszkania w budownictwie jednorodzinnym na obszarach o mniejszej gęstości zaludnienia. Z początkiem lat osiemdziesiątych wśród ludzi młodych wzrosła tendencja do migracji do wielkich miast; w tym samym czasie zwiększyła się również liczba małych gospodarstw domowych dających pierwszeństwo mieszkaniom w centralnych dzielnicach miast. Lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte były okresem rozkwitu budownictwa jednorodzinnego (zwłaszcza w małych miastach i na obrzeżach dużych miast); w latach osiemdziesiątych nastąpiło wyraźne osłabienie tego budownictwa, z jednoczesnym ożywieniem polityki odnowy wielkomiejskiej substancji mieszkaniowej.

6. Zmiany kosztów energii. Jeszcze na początku lat osiemdziesiątych wysokie koszty indywidualnego transportu samochodowego oraz koszty ogrzewania domów wolno stojących mogły skłaniać do wyboru miejsca zamieszkania na obszarach gęściej zamieszkanych ze sprawną komunikacją publiczną i budownictwem wielokondygnacyjnym. Później oddziaływanie cen energii stało się nieporównanie mniejsze.

7. Przeinwestowanie infrastruktury miejskiej w okresie koniunktury lat sześćdziesiątych i związany z tym zastój w budownictwie miejskim (i zatrudnieniu w tej dziedzinie) w latach siedemdziesiątych.

8. Różnicowanie się cen czynników lokalizacji przemysłowej, od kilku dziesięcioleci przyczyniające się do wzrostu zatrudnienia w przemyśle poza obszarami stołecznymi, a także innymi obszarami metropolitalnymi. W małych miastach i na obszarach

http://rcin.org.pl

wiejskich tańsza jest ziemia, tańsza też siła robocza, słabiej zorganizowana i odznaczająca się lepszymi „kwalifikacjami socjalnymi". Z kolei, w ostatnim okresie wzrost liczby zatrudnionych w przemyśle obszarów peryferyjnych jest coraz bardziej zagrożony wskutek postępującej automatyzacji oraz rosnącej konkurencji ze strony krajów Trzeciego Świata, gdzie płace stale jeszcze są niższe.

Ogólnie można stwierdzić, że w latach osiemdziesiątych znacznie wzrosło koncentracyjne oddziaływanie zarówno drugiej grupy czynników (czynniki skupiające), jak i trzeciej grupy (czynniki o różnym działaniu), a więc oddziaływanie sprzyjające osłabieniu bądź zahamowaniu tendencji kontrurbanizacyjnych.

http://rcin.org.pl

BADACZE POLSCY WOBEC KONCEPCJI KONTRURBANIZACJI

Dyskusja kontrurbanizacyjna (*counterurbanization debate*), która zajęła tyle miejsca i wzbudziła tak wiele emocji na forum międzynarodowym pod koniec lat siedemdziesiątych i w latach osiemdziesiątych, przeszła prawie bez echa na gruncie polskim. Reprezentatywna praca pod redakcją B. J. L. Berry'ego (1976) *Urbanizacja i kontrurbanizacja* została wprawdzie dość prędko dostrzeżona i stosunkowo obszernie omówiona przez G. Węcławowicza (recenzja w *Przeglądzie Geograficznym* 1979, z. 2), jednak w okresie późniejszym nie dotyczyło to bodaj żadnej innej znaczącej pracy na ten temat. Sporadycznie problematyka kontrurbanizacyjna trafiała na łamy polskich czasopism przy okazji druku referatów autorów zagranicznych, wygłaszanych na międzynarodowych konferencjach (por. artykuły opublikowane głównie w *Geographia Polonica*: Bourne i in. 1983; Sinclair 1983; Spence 1985; Robson 1985; Shepherd 1989; Morgan 1990).

Jest rzeczą zastanawiającą, w ogóle, że w tekstach autorów polskich trudno znaleźć termin kontrurbanizacja. B. Malisz i S. Herman kontrurbanizację – w sensie Berry'ego – odczytali jako dezurbanizację. Malisz (1985, s. 82) pisze: „J. L. Berry głosi nawet hasło »dezurbanizacji« jako nowego trendu w formowaniu się sieci osadniczej". Herman (1985) omawiając fazy procesów urbanizacyjnych wyróżnione przez L. H. Klaassena podaje, że termin dezurbanizacja, określający jedną z tych faz, został przejęty od Berry'ego, a więc również odbiera kontrurbanizację jako dezurbanizację. Słowo kontrurbanizacja nie pada też ani razu w wielu artykułach dotyczących problematyki rozwoju urbanizacji światowej, a nawet bezpośrednio odwołujących się do prac „kontrurbanizacyjnych" (por. np. Siemek 1986; Adamowicz 1994).

Na tym tle unikatowe miejsce zajmują prace P. Korcellego. Jego prace są bodaj jedynymi polskimi pracami cytowanymi w światowej literaturze na temat procesów kontrurbanizacji, bądź – szerzej – nowszych procesów urbanizacji. Po części może się to wydawać nieoczekiwane ze względu na raczej sceptyczne nastawienie tego autora do koncepcji kontrurbanizacji. Zrazu opowiadał się on po stronie tych, którzy – w odróżnieniu zwłaszcza od zwolenników idei „całkowitego zerwania" – akcentowali ciągłość procesów urbanizacji (por. Korcelli 1980). Później, w artykule napisanym wspólnie z dwoma innymi autorami, uznał, że nowszy rozwój zjawisk dekoncentracji ludnościowej należy rozpatrywać zarówno w kategoriach kontynuacji, jak i zmiany (*revision*) trendów z przeszłości (por. Bourne i in. 1983).

Jakkolwiek by było, prace Korcellego są ważne dla badań nad kontrurbanizacją, i to w różnych płaszczyznach: empirycznej, teoretyczno-metodologicznej oraz informacyjnej. Są to przede wszystkim prace mające związek z działalnością tego Autora

http://rcin.org.pl

w Międzynarodowym Instytucie Analizy Systemowej Stosowanej w Laxenburgu (*International Institute for Applied Systems Analysis* = IIASA). Trzeba żałować, że ich obieg w kraju jest dość ograniczony. Wynika to stąd, po pierwsze, że nawet te, które się ukazały w Polsce, opublikowane zostały przeważnie nie po polsku, po drugie, że prace wydrukowane za granicą, niektóre co najmniej, są u nas praktycznie niedostępne.

Na pierwszym miejscu, jak się wydaje, należy tutaj postawić studium formułujące i weryfikujące niektóre hipotezy o wzroście miejskim w rozwiniętych, wysoko zurbanizowanych krajach, dokładniej zaś hipotezy dotyczące demograficznych aspektów tego wzrostu. Weryfikacja wymienionych hipotez została wykonana na materiałach empirycznych, odnoszących się do drugiej połowy lat siedemdziesiątych i dotyczących 35 regionów wielkomiejskich z 13 krajów, w tym Czechosłowacji, Bułgarii, NRD, Węgier i Polski (Korcelli 1982; wersja rozszerzona Korcelli 1986b; por. także Korcelli 1985, 1987). W piśmiennictwie światowym zajmującym się kontrurbanizacją można znaleźć odesłania do ustaleń powyższego studium, traktowanych jako wsparcie dla demograficznych interpretacji przyczyn tego zjawiska. Autorzy rozważający problem kontrurbanizacji odwołują się też chętnie do prac zawartych w tomie wydanym pod redakcją T. Kawashimy i P. Korcellego (1982), zamykającym badania zrealizowane w IIASA w ramach projektu dotyczącego przemian systemów miejskich (*Urban Change Task*).

Z kolei warto wskazać na obszerny ekspercki raport przygotowany w związku z Międzynarodową Konferencją Ludnościową 1984 (Korcelli 1984). Jest to przegląd współczesnych trendów urbanizacyjnych skupiający uwagę – zgodnie z tytułem raportu – na zjawisku rewersji urbanizacyjnej. (Raport nosi tytuł „Rewersja urbanizacji w krajach rozwiniętych". Wydaje się, że z powodzeniem mógłby też być zatytułowany „Kontrurbanizacja w krajach rozwiniętych"!). W raporcie poświęcono najwięcej miejsca analizie i podsumowaniu studiów empirycznych dotyczących poszczególnych krajów, również krajów Europy Wschodniej. Jeden z wniosków w tym podsumowaniu, bardzo istotny z naszego punktu widzenia, stwierdza: „Przemiany osadnictwa, jakie nastąpiły od początku lat siedemdziesiątych oznaczają pod wieloma względami rewersję czy też zmianę kierunku rozwoju ustalonych od dawna układów, jednakże – nieco paradoksalnie – są one wynikiem ciągłości minionych trendów. [...] Ta ciągłość trendów sugeruje, że ostatnie zmiany osadnictwa miejskiego mogą być zjawiskiem trwałym, nie zaś krótkookresowym zaburzeniem ewolucji systemów osadniczych" (Korcelli 1984, s. 360).

Drugim wybijającym się elementem jest w powyższym raporcie koncepcja cykli rozwoju miast. Modele mające oparcie w tej koncepcji rekomendowane są tutaj jako ważne narzędzie badawcze, pomocne w interpretacji ścieżek rozwoju miejskiego w skali krajowej. Modele te nie stwarzają wprawdzie możliwości uzyskania bardziej pogłębionych wyjaśnień tego rozwoju, stanowią jednak – jak podkreślono w raporcie – „dogodne punkty odniesienia" istotne dla ukierunkowania procesu eksplikatywnego. Ocena ta w pełni koresponduje z oceną przydatności tych modeli do badań nad kontrurbanizacją (por. s. 46 i nast. niniejszej publikacji).

W związku z powyższym warto jeszcze wspomnieć o konkretnych próbach określenia pozycji Polski w cyklu rozwoju miejskiego, podejmowanych w ostatnich latach

http://rcin.org.pl

(por. Domański 1980; Jerczyński, Gawryszewski 1984; Gawryszewski, Jerczyński 1992; Korcelli 1995). Rozpatrywane na płaszczyźnie tematycznej, zakreślonej przez niniejsze opracowanie, wyniki tych prób mogłyby – jak się wydaje – stanowić wartościowy uzupełniający materiał do porównawczych studiów międzynarodowych nad kontrurbanizacją.

W pracy z 1980 r., opartej na statystykach z okresu 1950–1975, R. Domański wyraził pogląd, że system osadniczy Polski może być zaliczony bądź do pierwszego stadium, to jest stadium urbanizacji (jeśli weźmie się pod uwagę tylko ogólny postęp urbanizacji kraju w wymienionym okresie), bądź do drugiego stadium, to jest stadium suburbanizacji (jeśli weźmie się pod uwagę różnice między wzrostem ludnościowym miast centralnych i stref zewnętrznych obszarów metropolitalnych). Domański nawiązuje tu do modelu L. van den Berga i współautorów (por. tab. 5). Przy tym polemizuje z ich uogólnieniem, jakoby ludność w aglomeracjach miejskich krajów Europy Wschodniej wzrastała szybciej w miastach centralnych niż w strefach zewnętrznych. Berg i in. (1982) stwierdzili też, między innymi, że spośród 14 zbadanych krajów europejskich Bułgaria, Jugosławia, Polska i Węgry były jedynymi krajami, których systemy miejskie jeszcze w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych nie wyszły ze stadium osiągniętego w latach pięćdziesiątych. Według Domańskiego, dane dotyczące Polski wskazują na trend przeciwny, mianowicie – prowadzący do zmiany układu gęstości zaludnienia w kierunku dekoncentracji.

W publikacji z 1984 r., obejmującej nieco dłuższy okres (1950–1980), M. Jerczyński i A. Gawryszewski uznali, że funkcjonalne regiony miejskie Polski znajdują się w fazie drugiej (faza koncentracji względnej w stadium urbanizacji), a „co najwyżej zaledwie w wyjątkowych przypadkach" – jak napisali – w fazie trzeciej (faza dekoncentracji względnej w stadium suburbanizacji). W układzie przejść w ruchliwości przestrzennej oznaczałoby to, według nich, że znajdujemy się w fazie III, co najwyżej wkraczamy w fazę IV. Z próby umiejscowienia dużych aglomeracji miejskich w cyklu rozwoju miast, dokonanej przez Korcellego w 1995 r. przy okazji dyskusji nad powojenną polityką miejską, wynikałoby, że aglomeracje te – ujmując ogólnie – znajdują się niejako na przełomie między fazą (stadium) urbanizacji i fazą (stadium) suburbanizacji. Aglomeracje miejskie w Polsce „[...] w »normalnych« warunkach znajdowałyby się obecnie w środkowej cześci drugiej fazy [suburbanizacji] opisywanego cyklu rozwoju [...] Tymczasem jego faza pierwsza [urbanizacji] wydaje się jeszcze nie w pełni zrealizowana [...]" (Korcelli 1995, s. 47).

Te konstatacje wykazują dość dużą zbieżność. Dotyczy to również stwierdzeń W. Maika (1994), który operuje czterema „stadiami redystrybucji wewnątrzregionalnej": I – stadium koncentracji rdzeniowej, II – stadium koncentracji rozwiniętej, III – stadium dekoncentracji początkowej, IV – stadium dekoncentracji rozwiniętej (zaawansowanej). Według Maika, w okresie 1950–1988 w większości miejskich systemów regionalnych Polski dominowały tendencje dośrodkowe (przejście ze stadium I do II). W kilku najbardziej rozwiniętych aglomeracjach miejskich zarysowały się tendencje odśrodkowe (przejście do stadium III).

Jako kontrastującą z powyższymi stwierdzeniami można zwłaszcza przytoczyć wypowiedź A. Jagielskiego, który w 1989 r. napisał: „Gdybyśmy zatem poważnie

http://rcin.org.pl

potraktowali twierdzenie, że dekoncentracja ludności obszarów węzłowych aglomeracji (metropolii) jest zjawiskiem cechującym dojrzałe stadium urbanizacji kraju i postindustrialną fazę jego rozwoju, to dane w tabeli 1 [Średnioroczne tempa wzrostu ludności aglomeracji miejskich i ich stref wewnętrznych w latach 1950–1983 – przyp. J. G.] świadczyłyby, że kraj nasz właśnie znalazł się w takiej fazie" (Jagielski 1989, s. 85). Autor ten odniósł się wysoce krytycznie do fazowego modelu urbanizacji, określając go jako „deterministyczny i w pewnym sensie fatalistyczny"; wiążąc ten model z nurtem koncepcji tak zwanego unilinearnego rozwoju procesów miejskich, podzielił on obiekcje wysuwane względem tej koncepcji (por. Siemek 1986).

http://rcin.org.pl

UWAGI KOŃCOWE

Od momentu pojawienia się w 1976 r. terminu kontrurbanizacja, badania nad zjawiskami obejmowanymi tym pojęciem przeszły długą i zawiłą drogę. Dotyczy to również, rzecz oczywista, koncepcji stanowiących podstawę badań nad kontrurbanizacją.

Bardzo szybko badania nad kontrurbanizacją rozwinęły się w szeroki nurt badawczy, który wprawdzie zmienia kierunki, lecz zdaje się nie słabnąć. Każdego roku literatura światowa publikuje nowe, bardziej znaczące wyniki badawcze. Problematyka kontrurbanizacji jest stale obecna na łamach licznych czasopism naukowych, wśród nich czasopism takiej rangi, jak *International Regional Science Review*, *Environment and Planning*, *Urban Studies*, *Geoforum*, *Area*, *Professional Geographer*, a także *Geography*, *Geographical Journal*, *Norsk Geografisk Tidsskrift*, *Geographische Rundschau* i in. Problematykę tę podejmują badacze o różnych specjalnościach i różnych orientacjach badawczych, od podejścia scjentystycznego bądź pozytywistycznego (B. J. L. Berry przedstawiciel rewolucji ilościowej w geografii, D. R. Vining, A. Strauss), przez podejścia inspirowane fenomenologią i strukturalizmem (K. G. Dean i inni), aż po podejścia radykalne („neomarksistowski" A. J. Fielding) (por. w tej kwestii Jaeger 1985).

Za szybkim rozwojem empirii nie nadążało tworzenie podstaw teoretycznych. W literaturze spotyka się czasem określenie *counterurbanization theory*, nie można go jednak traktować dosłownie, dotychczas bowiem nie istnieje żadna konstrukcja, która by w pełni zasługiwała na miano teorii kontrurbanizacji. Za jej zaczątki można wszakże uznać elementy istniejących koncepcji cząstkowych, takich zwłaszcza jak eksponowana przez nas propozycja metodologiczna M. Santa i P. Simonsa (1993b), bądź też modelowe ujęcie H. S. Geyera i T. Kontuly'ego (1993) nawiązujące do rewersji polaryzacji według koncepcji H. W. Richardsona (1980), bardzo zbliżonej do idei kontrurbanizacji. Jeśli chodzi o dorobek polski, warto by wskazać na R. Domańskiego (1980) „Naczelne twierdzenie teorii rozwoju systemu osadniczego" określające warunki rozwoju systemu w kategoriach tendencji i kontrtendencji, użyteczności miejsc, modyfikacji typu filtracyjnego i in.

Jak wskazano w niniejszej publikacji, wykorzystanie koncepcji kontrurbanizacji stwarza niemałe problemy w praktyce badawczej, a wyniki odpowiednich badań są niejednokrotnie przedmiotem żywych kontrowersji. Jednakże faktem, któremu się raczej nie zaprzecza, jest to, iż koncepcja kontrurbanizacji okazała się niezwykle nośna i wpłynęła stymulująco na rozwój różnych zakresów badań geograficznych i przestrzennych. Zdaniem niektórych autorów, otworzyła wręcz drogę do uformowania się nowego kierunku badań regionalnych (por. Ceresa i in. 1983).

http://rcin.org.pl

Dotychczas problematyka kontrurbanizacyjna nie wzbudzała u nas większego zainteresowania, dotąd nie byliśmy też – z nielicznymi wyjątkami – obecni w międzynarodowej dyskusji na temat kontrurbanizacji. Włączenie się badaczy polskich do nurtu europejskich bądź nawet światowych badań nad kontrurbanizacją wydaje się ze wszech miar możliwe i celowe, zwłaszcza teraz, gdy również w Polsce i w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej zaczynają się wyraźniej zarysowywać tendencje do dekoncentracji ludności i działalności gospodarczej z centrów do obrzeży obszarów metropolitalnych oraz z obszarów metropolitalnych do niemetropolitalnych.

Publikacja niniejsza jest krokiem w tym kierunku. Głównym jej celem była próba przedstawienia w sposób możliwie najlepiej uporządkowany problematyki badań kontrurbanizacyjnych, przede wszystkim badań realizowanych w krajach Europy Zachodniej, od momentu wylansowania samej ich idei, aż do chwili bieżącej. W zamyśle autora jest przygotowanie następnego opracowania, poświęconego empirycznemu studium rozwoju kontrurbanizacji przemysłowej.

http://rcin.org.pl

LITERATURA

Adamowicz M., 1994, *Strukturalne zmiany obszarów wiejskich w krajach Wspólnoty Europejskiej*, Człowiek i Środowisko 1, 5–20.

Alexandersson G., Falk T., 1974, *Changes in the urban patterns of Sweden 1960–1970. The beginning of a return to small urban places?* Geoforum 18, 87–92.

Aydalot P., 1987, *The issue of urban decline reconsidered: is it population related or job related?* Pap. Reg. Sci. Ass. 61, 145–160.

Bauer G., Roux J.-M., 1976, *La rurbanisation ou la ville éparpillée*, Editions du Seuil, Paris.

Beale C. L., 1975, *The revival of population growth in nonmetropolitan America*, ERS 605, Economic Research Service, US Department of Agriculture, Washington.

– 1977, *The recent shift of United States population to nonmetropolitan areas, 1970–75*, Int. Reg. Sci. Rev. 2, 2, 113–122.

Berg L. van den, Klaassen L., 1987, *The contagiousness of urban decline* [w:] L. van den Berg et al., eds., *Spatial cycles*, 84–99.

Berg L. van den, Burns L. S., Klaassen L. H., eds., 1987, *Spatial cycles*, Gower, Aldershot.

Berg L. van den, Drewett R., Klaassen L. H., Rossi A., Vijverberg C. H. T., 1982, *Urban Europe. A study of growth and decline*, 1, Pergamon Press, Oxford.

Berger M., 1986, *La division sociale des espaces périurbains. Etat de la question*, STRATES 1, 25–33.

– 1989, *Vers de nouveaux types de rapports villes – campagnes: la production des espaces périurbains en France et dans les pays d'économie développée*, STRATES 4, 89–106.

Berger M., Fruit J. P., Plet F., Robic M. C., 1980, *Rurbanisation et analyse des espaces ruraux péri-urbains*, Espace Géogr. 4, 303–313.

Berry B. J. L., 1976, *The counterurbanization process: urban America since 1970* [w:] B. J. L. Berry, ed., *Urbanization and counterurbanization*, 17–30.

– ed., 1976, *Urbanization and counterurbanization*, Urban Affairs Ann. Rev. 11, Sage Publications, Beverly Hills – London.

– 1978, *The counterurbanization process: how general?* [w:] N. M. Hansen, ed., *Human settlement systems*, 25–49.

– 1988, *Migration reversals in perspective: the long-wave evidence*, Int. Reg. Sci. Rev. 11, 3, 245–251.

Borchert J. G., *Urban systems in transition and government action* [w:] J. G. Borchert et al., eds., *Urban systems in transition*.

Borchert J. G., Bourne L. S., Sinclair R., eds., 1986, *Urban systems in transition*, Ned. Geogr. Stud. 16.

Borchert J. R., 1983, *Instability in American metropolitan growth*, Geogr. Rev. 73, 2, 127–149.

Bourne L. S., Cori B., Dziewoński K., eds., 1986, *Progress in settlement systems geography*, Franco Angeli Libri, Milano.

Bourne L. S., Korcelli P., Warneryd O., 1983, *Emerging spatial configurations of urban systems: a review of comparative experience*, Geogr. Pol. 47, 85–99.

Boyer J.-C., 1992, *Des espaces périurbains en évolution*, Villes en Parallèle 19, 10–27.

http://rcin.org.pl

Boyle P., 1994, *Metropolitan out-migration in England and Wales, 1980–81*, Urban Stud. 31, 10, 1707–1722.

Bruneau P., 1994, *La nouvelle urbanité américaine ou la ville „inversée"*, Norois 41, 161, 73–90.

Butzin B., 1985, *„Counterurbanization" und wirtschaftsraumlicher Strukturwandel in Nordeuropa*, Geogr. Rdsch. 37, 10, 522–528.

– 1986, *Zentrum und Peripherie im Wandel. Erscheinungsformen und Determinanten der „Counterurbanization" in Nordeuropa und Kanada*, Münstersche Geogr. Arb. 23, Paderborn.

Buursink J., 1986, *Economic urbanization and desurbanization within the Dutch settlement continuum* [w:] J. G. Borchert et al., eds., *Urban systems in transition*, 206–221.

Ceresa P., Mela Al., Mela An., Pellegrini M., Petsimeris P., 1983, *Some comments on the process of counterurbanization in Europe*, Ekistics 50, 301, 290–295.

Champion A. G., 1981a, *Counterurbanisation and rural rejuvenation in Britain: an evaluation of population trends since 1971*, Seminar Paper 38, Dep. Geogr. Univ. Newcastle-upon-Tyne, Newcastle.

– 1981b, *Population trends in rural Britain*, Population Trends 26, 20–23.

– 1983, *Population trends in the 1970s* [w:] J. B. Goddard, A. G. Champion, eds., *The urban and regional transformation of Britain*, 187–214.

– 1985, *Urban-rural differences in population change in Great Britain*, Espace-Population-Sociétés 1, 128–143.

– 1986, *The „stages of urban development" model applied to upper-tier regions in the British urban system*, Area 18, 3, 239–245.

– 1987, *Recent changes in the pace of population deconcentration in Britain*, Geoforum 18, 4, 379–401.

– 1988, *The reversal of the migration turnaround: resumption of traditional trends?* Int. Reg. Sci. Rev. 11, 3, 253–260.

– ed., 1989, *Counterurbanization: the changing pace and nature of population deconcentration*, Edward Arnold, London.

– 1989a, *Counterurbanization in Britain*, Geogr. J. 155, 1, 1, 52–59.

– 1989b, *Introduction: the counterurbanization experience* [w:] A. G. Champion, ed., *Counterurbanization*, 1–18.

– 1989c, *Counterurbanization: the conceptual and methodological challenge* [w:] A. G. Champion, ed., *Counterurbanization*, 19–33.

– 1989d, *United Kingdom: population deconcentration as a cyclic phenomenon* [w:] A. G. Champion, ed., *Counterurbanization*, 83–102.

– 1989e, *Conclusion: temporary anomaly, long-term trend or transitional phase?* [w:] A. G. Champion, ed., *Counterurbanization*, 230–244.

– 1992, *Urban and regional demographic trends in the developed world*, Urban Stud. 29, 3/4, 461–482.

– 1994, *Population change and migration in Britain since 1981: evidence for continuing deconcentration*, Envir. Plann. A. 26, 10, 1501–1520.

Chenu A., Tabard N., 1993, *Les transformations socioprofessionnelles du territoire français, 1982–1990*, Population 48, 6, 1735–1770.

Cheshire P, 1995, *A new phase of urban development in Western Europe? The evidence for the 1980s*, Urban Stud. 32, 7, 1045–1063.

Cheshire P., Hay D., 1986, *The development of the European urban system, 1971–1981* [w:] H.-J. Ewers et al., eds., *The future of the metropolis*, 149–169.

– 1989, *Urban problems in Western Europe: an economic analysis*, Unwin Hyman, London.

Chisholm M., Manners G., eds., 1971, *Spatial policy problems of the British economy*, Cambridge Univ. Press, Cambridge.

Clark C., 1977, *Population growth and land use*, 2nd edit., St. Martin's Press, New York.

http://rcin.org.pl

Cloke P., 1985, *Counterurbanisation: a rural perspective*, Geography 70, 1, 306, 13–23.

Clout H., 1993, *Aspects of rural change in the United Kingdom*, Norois 40, 160, 555–572.

Cochrane S. G., Vining D. R., 1988, *Recent trends in migration between core and peripheral regions in developed and advanced developing countries*, Int. Reg. Sci. Rev. 11, 3, 215–244.

Congdon P., Shepherd I., 1986, *Modelling population changes in small English urban areas*, Envir. Plann. A 18, 10, 1297–1322.

Conzen M. P., 1983, *Amerikanische Stadte im Wandel. Die neue Stadtgeographie der achtziger Jahre*, Geogr. Rdsch. 35, 4, 142–150.

Court Y., 1989, *Denmark: towards a more deconcentrated settlement pattern* [w:] A. G. Champion, ed., *Counterurbanization*, 121–140.

Cross D. F. W., 1987, *Counterurbanization in England and Wales; context and development*, Occasional Papers no 28, University of London King's College, Dep. Geogr. London.

Cross D., 1988, *Counterurbanization in England and Wales: the migration evidence*, Occasional Papers no 29, University of London King's College, Dep. Geogr., London.

Dean K. G., Brown B. J. H., Perry R. W., Shaw D. P., 1984, *The conceptualisation of counterurbanisation*, Area 16, 1, 9–14.

Dematteis G., 1986, *Counter-urbanization in Italy* [w:] L. S. Bourne et al., eds., *Progress in settlement systems geography*, 161–194.

Dematteis G., Petsimeris P., 1989, *Italy: counterurbanization as a transitional phase in settlement reorganization* [w:] A. G. Champion, ed., *Counterurbanization*, 187–206.

Diamond D. R., McLaughlin J. B., eds., 1982, *Counterurbanization in Western Europe*, Prog. Plann. 17, 1.

Dogan M., Kasarda J. D., eds., 1988, *The metropolis era*, 1–2, Sage Publications, Beverly Hills–London.

Domański R. 1980, *Naczelne twierdzenie teorii rozwoju systemu osadniczego*, Przegl. Geogr. 4, 659–694.

Drewett R., 1979, *A European perspective on urban change*, Town Country Plann. 48, 224–226.

Dzieciuchowicz J. Z., 1995, *Determinanty demograficzne i społeczno-ekonomiczne redystrybucji przestrzennej ludności aglomeracji miejskich. Przykład aglomeracji łódzkiej*, Wyd. Uniw. Łódz., Łódź.

Dziewoński K., 1987, *Strefa podmiejska – próba ujęcia teoretycznego*, Przegl. Geogr. 1–2, 55–63.

Ewers H.-J., Goddard J. B., Matzerath M., eds., 1986, *The future of the metropolis. Berlin–London–Paris–New York*, W. de Gruyter, Berlin–New York.

Falk T., 1976, *Urban Sweden. Changes in the distribution of population – the 1960s in focus*, The Economic Research Institute at the Stockholm School of Economics, Stockholm.

– 1978a, *Urban development in Sweden 1960–1975: population dispersal in progress* [w:] N. M. Hansen, ed., *Human settlement systems*, 51–83.

– 1978b, *Urban turnaround in Sweden: the acceleration of population dispersal 1970–1975*, GeoJournal 2, 1, 27–34.

Fielding A. J., 1982, *Counterurbanization in Western Europe* [w:] D. R. Diamond, J. B. McLaughlin, eds., *Counterurbanization in Western Europe*, 1–52.

– 1983, *Counterurbanization in Western Europe: recent empirical and theoretical contributions to the debate*, Paper presented at the Anglo-Dutch Migration Symposium, September 14–16, Soesterberg, The Netherlands.

– 1986, *Counterurbanization* [w:] M. Pacione, ed., *Poulation geography*, 224–256.

– 1989, *Migration and urbanization in Western Europe since 1950*, Geogr. J. 155, 1, 1, 60–69.

– 1994, *Industrial change and regional development in Western Europe*, Urban Stud. 31, 4/5, 679–704.

Frey W. H., 1987, *Migration and depopulation of the metropolis: regional restructuring or rural renaissance?* Am. Soc. Rev. 52, April, 240–257.

http://rcin.org.pl

– 1988, *The re-emergence of core region growth: a return to the metropolis?* Int. Reg. Sci. Rev. 11, 3, 261–267.
– 1990, *Metropolitan America: beyond the transition*, Popul. Bull. 45, 2, Washington.
– 1993, *The new urban revival in the United States*, Urban Stud. 30, 4–5, 741–774.
Friedmann J., 1966, *Regional development policy. A case study of Venezuela*, The M. I. T. Press, Cambridge, Mass. and London.
Friedrichs J., 1993, *A theory of urban decline: economy, demography and political elites*, Urban Stud. 30, 6, 907–917.
Garreau J., 1991, *Edge city: life on the new frontier*, Andur Books, Doubleday, New York.
Gatzweiler H.-P., 1982, *Neuere Binnenwanderungstendenzen im Bundesgebiet*, Bundesforschungsanstalt fur Landeskunde und Raumordnung, Bonn–Bad Godesberg.
Gawryszewski A., Jerczyński M., 1992, *Les recents changements demographiques en Pologne et leur impact sur le système urbain*, Bull. Soc. Languedoc. Géogr. 115, 26, 15–33.
Geyer H. S., Kontuly T., 1993, *A theoretical foundation for the concept of differential urbanization*, Int. Reg. Sci. Rev. 15, 2, 157–177.
Gibbs J. P., 1963, *The evolution of population concentration*, Econ. Geogr. 39, 2, 119–129.
Goddard J. B., Champion A. G., eds., 1983, *The urban and regional transformation of Britain*, Methuen, London–New York.
Gordon P., 1979, *Deconcentration without a „clean break"*, Envir. Plann. A 11, 3, 281–290.
Grzeszczak J., 1995, *Przestrzenne zróżnicowanie społeczno-gospodarcze „północ–południe" w krajach Unii Europejskiej. Wielka Brytania, Niemcy, Francja*, Zeszyty IGiPZ PAN 31.
Haggett P., 1983, *Geography. A modern synthesis*, 3rd edit., Harper and Row, New York.
Hall P., 1971, *Spatial structure of metropolitan England and Wales* [w:] M. Chisholm, G. Manners, eds., *Spatial policy problems of the British economy*, 96–125.
– 1973, *The anatomy of metropolitan England* [w:] P. Hall et al., *The containment of urban England*, 1, 141–193.
– 1988, *Urban growth and decline in Western Europe* [w:] M. Dogan, J. D. Kasarda, eds., *The metropolis era*, 1, 111–127.
Hall P., Gracey H., Drewett R., Thomas R., 1973, *The containment of urban England*, 1–2, P. E. P., London.
Hall P., Hay D., 1980, *Growth centres in the European urban system*, Heinemann Educational Books, London.
Hansen N. M., ed., 1978, *Human settlement systems. International perspectives on structure, change and public policy*, Ballinger, Cambridge, Mass.
Hansen J. C., 1989, *Norway: the turnaround which turned round* [w:] A. G. Champion, ed., *Counterurbanization*, 103–120.
Herman S., 1985, *Procesy urbanizacji i przemiany systemu osadniczego* [w:] J. Regulski, red., *Planowanie przestrzenne*, 116–202.
Huigen P., Paul L., Volkers K., eds., 1992, *The changing function and position of rural areas in Europe*, Ned. Geogr. Stud. 153.
Illeris S., 1990, *Counter-urbanization revisited: the new map of population distribution in Central and North-Western Europe*, Norsk Geogr. Tidsskr. 44, 1, 39–52.
– 1993a, *An inductive theory of regional development*, Pap. Reg. Sci. 72, 2, 113–134.
– 1993b, *Fundamental societal changes: production and location in the west and in East-Central Europe* [w:] S. Pączka, ed., *Urban and industrial change in the new economic order in the former socialist countries*, 16–26.
Jaeger C., 1985, *Die Entstädterungsthese: ein Beispiel fur den quantitativen Stil in der Geographie*, Geogr. Z. 73, 4, 245–252.
Jagielski A., 1989, *Aglomeracje miejskie i migracje stałe w systemie osadniczym* [w:] P. Korcelli, A. Gawryszewski, red., *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*, 77–90.

http://rcin.org.pl

Jałowiecki B., 1987, *Proces urbanizacji a relacje miasto–wieś*, PWN, Warszawa.

Jerczyński M., Gawryszewski A., 1984, *Problemy demograficzne a rozwój miejskiego systemu osadniczego Polski* [w:] A. Kukliński, red., *Gospodarka przestrzenna Polski*, 155–211.

Kanaroglou P. S., Braun G. O., 1992, *The pattern of counterurbanization in the Federal Republic of Germany, 1977–85*, Envir. Plann. A 24, 4, 481–496.

Kawashima T., Korcelli P., eds., 1982, *Human settlement systems: spatial patterns and trends*, IIASA Collaborative Proceedings Series CP-82-S1, IIASA, Laxenburg, Austria.

Keeble D., 1989, *The dynamics of European industrial counterurbanization in the 1980s: corporate restructuring or indigenous growth?* Geogr. J. 155, 1, 1, 70–74.

Keeble D., Tyler P., 1995, *Enterprising behaviour and the urban-rural shift*, Urban Stud. 32, 6, 975–997.

Keeble D., Owens P. L., Thompson Ch., 1983, *The urban-rural manufacturing shift in the European Community*, Urban Stud. 20, 4, 405–418.

Klaassen L. H., 1988, *Myśl i praktyka ekonomiczna a przestrzeń*, Wyd. Uniw. Łódz., Łódź.

Klaassen L. H., Berg L. van den, 1988, *Proces upadku miast* [w:] L. H. Klaassen, *Myśl i praktyka ekonomiczna a przestrzeń*, 42–62.

Klaassen L. H., Paelinck J. H. P., 1979, *The future of large towns*, Envir. Plann. A 11, 10, 1095–1104.

Klaassen L. H., Molle W. T. M., Paelinck J. H. P., 1981, *Dynamics of urban development*, Gower, Aldershot.

Koch R., 1980, *>Counterurbanization< auch in Westeuropa?* Informationen zur Raumentwicklung 2, 59–69.

Kontuly T., 1991, *The deconcentration theoretical perspective as an explanation for recent changes in the West German migration system*, Geoforum 22, 3, 299–317.

Kontuly T., Bierens H. J., 1990, *Testing the recession theory as an explanation for the migration turnaround*, Envir. Plann. A 22, 2, 253–270.

Kontuly T., Schön K. P., 1994, *Changing Western German internal migration systems during the second half of the 1980s*, Envir. Plann. A 26, 10, 1521–1543.

Kontuly T., Vogelsang R., 1988, *Explanations for the intensification of counterurbanization in the Federal Republic of Germany*, Prof. Geogr. 40, 1, 42–54.

– 1989, *Federal Republic of Germany: the intensification of the migration turnaround* [w:] A. G. Champion, ed., *Counterurbanization*, 141–161.

Kontuly T., Wiard S., Vogelsang R., 1986, *Counterurbanization in the Federal Republic of Germany*, Prof. Geogr. 38, 2, 170–181.

Korcelli P., 1980, *Urbanizacja: tendencje lat siedemdziesiątych*, Przegl. Geogr. 4, 777–788.

– 1982, *Migration and urban change*, Int. Reg. Sci. Rev. 7, 2, 193–216.

– 1984, *The turnaround of urbanization in developed countries* [w:] *Population distribution, migration and development*, 349–372.

– 1985, *An approach to the study of urban change*, Geogr. Pol. 51, 127–137.

– 1986a, *Struktura przemysłowa, cykle innowacji i produktów a rozwój i stagnacja wielkich miast*, Przegl. Geogr. 3, 379–393.

– 1986b, *Migration and urban change* [w:] A. Rogers, F. J. Willekens, eds., *Migration and settlement*, 323–352.

– 1987, *Migracje i urbanizacja – współzależności, uwarunkowania, układy przestrzenne*, Ekonomista 1, 145–156.

– 1995, *Aglomeracje miejskie w latach 90. Powolny wzrost, umiarkowana polaryzacja*, Biul. KPZK PAN 169, 43–58.

Korcelli P., Gawryszewski A., red., 1989, *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*, Prace Geogr. IGiPZ PAN 152.

Kukliński A., red., 1984, *Gospodarka przestrzenna Polski. Diagnoza i rekonstrukcja*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa.

http://rcin.org.pl

Lever W. F., 1993, *Reurbanisation – the policy implications*, Urban Stud. 30, 2, 267–284.

Lewis G., 1992, *Counterurbanisation and social change in rural Britain: some recent trends* [w:] P. Huigen et al., eds., *The changing function and position of rural areas in Europe*, 61–73.

Lonsdale R. E., Seyler H. L., eds., 1979, *Nonmetropolitan industrialization*, Winston and Sons, New York.

Maik W., 1994, *Charakterystyka regionów miejskich w Polsce w świetle procesu redystrybucji ludności w latach 1950–1988* [w:] *VII Konwersatorium wiedzy o mieście*, 31–34.

Malisz B., 1985, *Gospodarka i polityka przestrzenna* [w:] J. Regulski, red., *Planowanie przestrzenne*, 58–115.

Malusardi F., Muscara C., 1986, *Italian urbanization: between scattered settlement and counterurbanization*, Ekistics 53, 320/321, 307–310.

Morgan W. B., 1990, *Rural population distribution and migration in England and Wales: the end of depopulation?* [w:] A. Stasiak, W. Mirowski, eds., *The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe*, 281–297.

Moseley M. J., 1984, *The revival of rural areas in advanced economies: a review of some causes and consequences*, Geoforum 15, 3, 447–456.

Norcliffe G., Bartschat T. Z., 1994, *Locational avoidance by nonmetropolitan industry*, Envir. Plann. A 26, 7, 1123–1145.

Ogden P. E., 1985, *Counterurbanization in France: the results of the 1982 population census*, Geography 70, 1, 306, 24–35.

Ogilvy A. A., 1982, *Population migration between the regions of Great Britain, 1971–9*, Reg. Stud. 16, 1, 65–73.

Pacione M., ed., 1986, *Population geography: progress and prospect*, Croom Helm, London.

Palomaki M., 1986, *Changes in the Finnish urban system since 1960, and the theory of population concentration* [w:] J. G. Borchert et al., eds., *Urban systems in transition*, 126–133.

Pączka S., ed., 1993, *Urban and industrial change in the new economic order in the former socialist countries*, Stud. Mat. 2/93, Zakład Lokalizacji Produkcji i Gospodarki Przestrzennej UL, Łódź.

Population distribution, migration and development, 1984, Proceedings of the Expert Group on Population Distribution, Migration and Development, UN, Dep. Int. Econ. Social Affairs, New York.

Pred A., 1965, *Industrialization, initial advantage and American metropolitan growth*, Geogr. Rev. 55, 2, 158–185.

Regulski J., red., 1985, *Planowanie przestrzenne*, PWE, Warszawa.

Richardson H. W., 1980, *Polarisation reversal in developing countries*, Pap. Reg. Sci. Ass. 45, 67–85.

Robert S., Randolph W. G., 1983, *Beyond decentralization: the evolution of population distribution in England and Wales, 1961–1981*, Geoforum 14, 1, 75–102.

Robson B. T., 1985, *Changing views of the city in British geographical research*, Geog. Pol. 51, 37–55.

Rogers A., Willekens F. J., eds., 1986, *Migration and settlement: a multiregional comparative study*, D. Reidel, Dordrecht.

Rostow W. W., 1960, *The stages of economic growth: a non-communist manifesto*, Univ. Press, Cambridge.

Rościszewski M., Siemek Z., red., 1986, *Współczesne problemy światowych procesów rozwoju*, Dokum. Geogr. 4, IGiPZ PAN.

Rowswell A., 1989, *Rural depopulation and counterurbanization: a paradox*, Area 21, 1, 93–94.

Sant M., Simons P., 1993a, *Counterurbanization and coastal development in New South Wales*, Geoforum 24, 3, 291–306.

– 1993b, *The conceptual basis of counterurbanisation: critique and development*, Austr. Geogr. Stud. 31, 2, 113–126.

http://rcin.org.pl

Schatzl L., 1978–1986, *Wirtschaftsgeographie*, 1–3, Schöningh, Paderborn.

Shepherd J., 1989, *A new definition of urban areas in England and Wales and its application to the analysis of recent urbanization processes*, Geogr. Pol. 56, 91–107.

Siemek Z., 1986, *Współczesne tendencje rozwoju urbanizacji na świecie a koncepcja unilinearnego rozwoju* [w:] M. Rościszewski, Z. Siemek, red., *Współczesne problemy światowych procesów rozwoju*, 21–39.

Sinclair R., 1983, *Changing spatial trends at the national, regional and metropolitan levels of the settlement system in developed Western countries*, Geogr. Pol. 47, 101–113.

VII Konwersatorium wiedzy o mieście. Region miejski. Centrum a peryferia w okresie transformacji politycznej, gospodarczej i społecznej, 1994, Katedra Geografii Miast i Turyzmu UŁ, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności PTG, Łódź.

Spence N., 1985, *Contemporary demographic and economic trends in the British urban and regional system*, Geogr. Pol. 51, 19–35.

Spencer D., 1993, *Landowners and the urbanising countryside: a structure and agency approach*, Geogr. Pap. 114, Univ. Reading, Dep. Geogr., Reading.

– 1994, *Counterurbanisation and rural depopulation reconsidered*, Discuss. Pap. 22, Univ. Reading, Dep. Geogr.. Reading.

– 1995, *Counterurbanisation: the local dimension*, Geoforum 26, 2, 153–173.

Stasiak A., Mirowski W., eds., 1990, *The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe*, Conf. Pap. IGiPZ PAN 8.

Taaffe E. J., Morrill R. L., Gould P. R., 1963, *Transport expansion in underdeveloped countries: a comparative analysis*, Geogr. Rev. 53, 503–529.

Tachi M., 1971, *The inter-regional movement of population as revealed by the 1970 census*, Area Dev. Japan 4, 3–24.

Tisdale H., 1942, *The process of urbanization*, Social Forces 20, 311–316.

Townsend A. R., 1993, *The urban-rural cycle in the Thatcher growth years*, Trans. Inst. Br. Geogr. New Ser. 18, 2, 207–221.

Vernon R., 1966, *International investment and international trade in the product cycle*, Q. Jl. Econ. 80, 190–207.

Vining D. R., Kontuly T., 1978, *Population dispersal from major metropolitan regions: an international comparison*, Int. Reg. Sci. Rev. 3, 1, 49–73.

Vining D. E., Pallone R., 1982, *Migration between core and peripheral regions: a description and tentative explanation of the patterns in 22 countries*, Geoforum 13, 4, 339–410.

Vining D. R., Strauss A., 1977, *A demonstration that the current deconcentration of population in the United States is a clean break with the past*, Envir. Plann. A 9, 7, 751–758.

Vining D. R., Pallone R., Chung Hsin Yang, 1982, *Population dispersal from core regions: a description and tentative explanation of the patterns in 20 countries* [w:] T. Kawashima, P. Korcelli, eds., *Human settlement systems*, 171–191.

Vogelsang R., Kontuly T., 1986, *Counterurbanisation in der Bundesrepublik Deutschland*, Geogr. Rdsch. 38, 9, 461–468.

Weekley I., 1988, *Rural depopulation and counterurbanisation: a paradox*, Area 20, 2, 127–134.

Węcławowicz G., 1979, *B. J. L. Berry (red) Urbanization and counterurbanisation* [recenzja], Przegl. Geogr. 2, 364–366.

Winchester H. P. M., Ogden P. E., 1989, *France: decentralisation and deconcentration in the wake of late urbanization* [w:] A. G. Champion, ed., *Counterurbanisation*, 162–186.

Zelinsky W., 1971, *The hypothesis of the mobility transition*, Geogr. Rev. 61, 2, 219–249.

– 1977, *Coping with the migration turnaround: the theoretical challenge*, Int. Reg. Sci. Rev. 2, 2, 175–178.

http://rcin.org.pl

SKOROWIDZ TERMINÓW

„Całkowitego zerwania" hipoteza 27–28, 50
„Clean break" p. „całkowitego zerwania" hipoteza
Concentrated dispersion p. rozproszenie, skoncentrowane
Contre-urbanisation p. kontrurbanizacja
Counterurbanites (*counterurbanists*) p. migranci kontrurbanizacyjni
Counterurban migrants p. migranci kontrurbanizacyjni
Counterurbanization p. kontrurbanizacja
Decentralizacja 10–11, 13
Deglomeracja 9
Dekoncentracja 9–11
– wewnątrzregionalna (intraregionalna) 10
– międzyregionalna (interregionalna) 10, 12
– wewnętrzna 10
– zewnętrzna 10
Dezurbanizacja 9, 13, 47–48
Differential urbanization model p. model dyferencjalnej urbanizacji
Dispersed concentration p. koncentracja, rozproszona
„Dżentryfierzy" 39
Dżentryfikacja 38–39
„Economic recession" („business cycle") hypothesis p. „recesji gospodarczej" hipoteza
Edge cities p. miasta peryferyjne
Eksurbanizacja 9, 13–14, 47
Embourgeoisement p. zmieszczanienie
Filtr behawioralny 30–31
Gegen-Urbanisierung p. kontrurbanizacja
Gentrification p. dżentryfikacja
Gentrifiers p. „dżentryfierzy"
Geriatryfikacja 38–39
Industrial counterurbanization p. kontrurbanizacja przemysłowa
Koncentracja, rozproszona 29
Kontrurbanizacja 7–15
– definicje 9–14
– selektywność 33, 37
– ludnościowa 12
– przemysłowa 12
– względna 13–14
– bezwzględna 12, 14
Miasta „inwersyjne" 59
– peryferyjne 59
– „podmiejskie" 59
Migranci kontrurbanizacyjni 33

http://rcin.org.pl

Model dyferencjalnej urbanizacji 49–52
New urban revival p. „nowe ożywienie miast"
Nonmetropolitan industrialization p. kontrurbanizacja przemysłowa
„Nowe ożywienie miast" 34, 59
Odnowa obszarów wiejskich 28–29
„Paradoks kontrurbanizacyjny" 37–39
„Paradygmat koncentracyjny" 27
Périurbanisation p. peryurbanizacja
Peryurbanizacja 40–41
Place utility p. użyteczność (preferencja) miejsc
Polarization reversal p. rewersja polaryzacji
Population counterurbanization p. kontrurbanizacja ludnościowa
Population reversal (population turnaround) p. rewersja ludnościowa
„Prawo koncentracji" 27
„Punktu zwrotnego" idea 7, 15, 27
„Recesji gospodarczej" („cyklu koniunkturalnego") hipoteza 26
Redirected urbanization p. urbanizacja, „odwrotna"
Rekoncentracja 20, 47
Reurbanizacja 47–48
Rewersja ludnościowa 7
– polaryzacji 13, 15, 50–51
– – definicja 15
Rozproszenie ludności 11
– skoncentrowane 15
Rural revival (rural regeneration) p. odnowa obszarów wiejskich
Rurbanizacja 14, 41
Suburban cities p. miasta „podmiejskie"
Suburbanizacja 9–10, 12–14, 48
Turning point p. „punktu zwrotnego" idea
Upadek miast 28–29
Urban decline p. upadek miast
Urbanizacja 9, 13, 47–48
– „odwrotna" 29
Urban-rural manufacturing shift p. kontrurbanizacja przemysłowa
Użyteczność (preferencja) miejsc 30–31
Villes inversées p. miasta „inwersyjne"
Zmieszczanienie 37–38
– poprzez wykluczenie 37–38
– bezpośrednie 37

http://rcin.org.pl

COUNTERURBANIZATION TENDENCIES IN WESTERN EUROPEAN COUNTRIES

Summary

The subject of this paper is the process of counterurbanization and the development of research on this phenomenon in Western Europe in the 20 years since the term was coined by B. J. L. Berry (1976).

At the beginning, consideration is given to the first definitions of counterurbanization as the opposite of urbanization (Berry 1976, 1978) and to the attempts made to operationalize them (Fielding 1982, 1983). A first critique of these definitions and the research concepts developed around them also appears. Accepted in principle as a point of entry for further considerations is the definition of B. Butzin (1986), who regarded counterurbanization as designating an interregional (supraregional) deconcentration of population and economic activities directed down the settlement size hierarchy and in the direction of peripheral areas. In accordance with this definition, counterurbanization does not embrace the processes of suburbanization and ex-urbanization, which is to say the urbanization of neighbouring metropolitan regions.

It is accepted that counterurbanization is an international phenomenon which only concerns highly-developed countries. On the basis of the results of broader review studies by various authors relating each time to many countries (above all: Vining and Kontuly 1978; Vining and Pellone 1982, Vining *et al.* 1982; Cochrane and Vining 1988; Fielding 1989; Illeris 1990; Champion 1992, 1994; and Cheshire 1995), a general outline of the development of the process of counterurbanization in Western Europe has been developed for two periods: the 1970s and the 1980s. In the first period, counterurbanization took in the majority of Western European countries, while in the second the majority of countries saw a weakening, cessation or reversal of the trend. In spite of this, there remained countries in which the counterurbanization process was maintained or even strengthened.

It has been noted that there are considerable differences of view not only concerning the pervasiveness and permanence of the process of counterurbanization, but also where the nature and conditioning of the process are concerned. There seems to be a prevailing opinion that counterurbanization is in fact a permanent process, albeit one which lacks an even time course but is rather cyclical in nature. However, predictions concerning the permanence of the process of counterurbanization in the longer-term future are only formulated with great care.

Of relatively limited popularity today is the hypothesis that counterurbanization represents a clean break with the past, i. e. a break with previous metropolitan development – a view expressed for the first time by D. R. Vining and A. Strauss (1977). As a result, the setting of urban decline against rural revival has gained fresh interpretations. Counterurbanization need not always be linked with the depopulation of metropolitan areas: counterurbanization and metropolitan growth may occur simultaneously. Considered from the perspective of urban areas, counterurbanization does not imply the simple reversal of the process of urbanism. Nor, when considered from the perspective of rural areas, does it imply that these more sparsely-populated areas will develop in the same way as densely-populated areas developed in the past, i. e. with large urban foci.

Nearly 20 years after the term counterurbanization first appeared, the concept remains very much an illusive one: there are still conceptual and methodological ambiguities, as well as differences in

http://rcin.org.pl

the interpretation of the evidence. Among attempts to improve this situation, the paper in particular highlights the alternative methodological proposal for research into counterurbanization which was formulated by M. Sant and P. Simons (1993b). This proposal treats counterurbanization as an element of a broader process of regional restructuring understood as the restructuring of both the settlement system and the economy. The newly-proposed approaches to research regard counterurbanization as a behavioural filter (pressure on individual choices of a place to live) or as the result of changes in the area of the circulation of capital (pressure on the economic motives underlying the development of the economy and housing). Both approaches attach great significance to the so-called place utility or preference, i. e. the values ascribed to different environments or locations by both consumers and producers.

Stressed more and more often is the selectivity of the counterurbanization process. On the basis of selected studies carried out in different countries (the Federal Republic of Germany, France and Great Britain) it is possible to point to differences in the migration behaviour of different groups of people (the local and immigratory populations, population by age group and population by socio--professional group) and to various effects of these differences on the counterurbanization process. There are also revealed some selectivity-related paradoxes of counterurbanization of which the causes lie in the gentrification and geriatrification of different areas. Arising in particular is the paradox of I. Weekley (1989), which involves the statement that counterurbanization, may in some cases lead to the depopulation of peripheral areas.

A review has been carried out of spatial units of reference, time intervals and methods applied in the research done to date on counterurbanization.

There remains a conviction that the process of counterurbanization should first and foremost be analyzed on the subregional scale. In accordance with this it is considered that the units most suitable for research into counterurbanization are defined functional units, reflecting functional realities behind urban systems or settlement systems in general (*BfLR-Bereiche* and *Raumordnungsregionen* in the Federal Republic of Germany, *zones de peuplement industriel et urbain* in France and local labour market areas in Great Britain). A starting point involving such units allows, i.e. for the separation, or at least for attempts at separating, the process of counterurbanization from the wider processes of suburbanization and periurbanization. However, the norm of carrying out research into counterurbanization solely or mainly on the meso-scale is questioned to an ever greater degree, in relation to postulates concerning the role of the local dimension.

The great majority of works on counterurbanization – and especially the earlier studies – have been based on time intervals most often involving decades, with the data used being those from censuses. (The overall presentation of the course of the counterurbanization phenomenon in the present paper is largely based on such periods only). Appropriately to these data, the studies carried out have revealed trends to the process of counterurbanization involving longer periods. Realized relatively quickly was the value of making use of shorter time intervals, best of all single years, by utilizing sources of data other than censuses. A more detailed inquiry concerning the periodization of the counterurbanization process on the basis of development over shorter periods allowed for attempts at documenting a thesis concerning the cyclical nature of the process (see the studies by Champion and Townsend for Great Britain, and those by Kontuly, Schon and Vogelsang for Germany).

Research on counterurbanization has made and makes use of different statistical, graphic and cartographic methods and techniques of varying complexity. So far, no broader model approaches have been developed in relation to the strict phenomenon of counterurbanization.

However, attempts are made to link studies on counterurbanization – especially where understood as a cyclic process – with concepts of cycles (or stages) in the development of towns and cities, and what goes with it, to incorporate and adapt models created as a part of these concepts. Particularly frequent use is made of models of urban development initiated 25 years ago in the work by P. Hall (1971) and then continually modified and developed by both Hall and co-authors and by other researchers. This paper pays particular attention to the concepts from P. Cheshire (1995) and

http://rcin.org.pl

H. S. Geyer and T. Kontuly (1993). These last formulated the so-called differential urbanization model, in which counterurbanization and associated elements are expressed explicitly (with precise definition of the time at which the clean break occurs and designation of the time limits between urbanization and polarization reversal, and between polarization reversal and counterurbanization).

The last part of the paper gives an outline picture of the interpretative sphere of research on counterurbanization. Characterized first and separately are explanations concerning counterurbanization in the 1970s. The spectrum of these explanations is broad: from B. J. L. Berry (1976) and the very first attempts to explain counterurbanization in terms of causes from the areas of cultural anthropology and social psychology, through heterogeneous lists of factors arranged on the basis of case studies carried out in different countries, a dichotomous division made only into the demographic factor (people-led explanations) and the employment factor (job-led explanations), through to W. H. Frey (1987, 1988) and his complex group of periodic, regional restructuring and deconcentration explanations, as well as those alternative scenarios of urban development/counterurbanization in the next few decades based on them.

The spectrum of explanations undergoes further broadening when it comes to explanations concerning counterurbanization in the 1980s. The search for its causes extends further into the past than in earlier explanations. The following remained unchanged: an awareness of the huge number of factors conditioning the development of the process of counterurbanization and the conviction concerning the hypothetical nature of the proposed explanations. The paper mainly draws upon the group of explanations identified by A. Champion (1987) and S. Illeris (1990). On the basis of these, it may in general be stated that the 1980s saw a considerable increase in the impact of many different factors favouring the weakening or stopping of the counterurbanization trend.

The paper notes the limited contribution of Poles to research on counterurbanization and to international discussions on the subject. One exception is the work of P. Korcelli (1984, 1986). Wider penetration by Polish researchers into the current of European research on counterurbanization would seem to be in order, especially now, when in both Poland and other countries of East-Central Europe there are the beginnings of clearly defined tendencies towards the deconcentration of the population and of economic activity from metropolitan centres to their ring parts, as well as from metropolitan to non-metropolitan areas.

Translated by James Richards

INSTYTUT GEOGRAFII
i PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
Polskiej Akademii Nauk
Zakład Geografii Zagospodarowania
00-330 Warszawa
ul. Nowy Świat Nr 72

http://rcin.org.pl

http://rcin.org.pl

ISBN 83-86682-12-4
PL ISSN 0373-6547

http://rcin.org.pl

rcin.